

Модерното счетоводство на българите – поява и развитие през XIX и началото на XX век

Bulgarian Modern Accounting – Emergence and Development in the 19th and early 20th Centuries

Антон СВРАКОВ

Anton SVRAKOV

Abstract. This chapter examines the prerequisites, conditions and, on this basis, the formation and initial development of accounting in our lands before and immediately after the Liberation, from 1878 to the beginning of the twentieth century. Based on self-published and a number of studies by other authors, it formulates some hypotheses and conclusions, which characterise the features and the degree of development of modern accounting in Bulgarian during this period. The article discusses foreign influence, the practice of merchants, printed books as a source of knowledge, commercial studies, as well as the organisation of accounting in some religious institutions and municipalities. The final results show that modern accounting was relatively quickly established in our country, as there were some larger merchants, individual partnerships, as well as institutions that disposed of property and significant funds provided to them. The article traces the emergence and development of commercial legislation, from which accounting legislation gradually branched out as its subsidiary. Attention is also paid to the formation of higher commercial education and the appearances of the first university professors and scientists in the field of accounting science from the beginning of the twentieth century.

Keywords: commercial code; commercial education; bookkeeping; accounting; double entries; accounting principles; accountancy legislation

1. Въведение в темата

Редица изследователи са били изкушавани да се връщат назад във времето, за да пресъздадат появата и развитието на счетоводството през вековете. На фона на общата стопанска история това си остава една частна област, при това трудно обяснима за неспециалистите. По разбираеми причини в огромната си част изследователите са чуждестранни учени историци, които са имали възможността да работят в богатите архиви и библиотеки на големите университетски центрове, държавни и общински хранилища, музеи, църкви и манастири и монашески ордени. Изследването на запазените търговски дневници, книги

със счетоводни записвания, църковни и манастирски регистри дава възможност да се проследи еволюцията на счетоводството през вековете. Счетоводната литература, която в Западна Европа датира още от края на XV в., също става източник за историческите изследвания в областта на счетоводството. Появата на търговските кодификации във Франция и в Германия след XVII в. бележи нов етап в развитието на счетоводството. Воденето на търговски книги (синоним на разбирането за счетоводство по онова време) вече е закрепено по законен път като едно от задълженията на всеки търговец.

Интерес за изследователите представлява и търговското образование, за което съществуват много запазени факти. В края на XIX и в началото на XX в. се създават професорски катедри и направления във висшите търговски училища както в Западна Европа, така и в Русия и за счетоводството вече се говори не само като за практика и за законодателство, но и като за научна област. Като такава, то е гранична дисциплина между правото, икономиката и математиката. Но двойното (системното) счетоводство може да се разбере истински само ако се познава неговата философия и създадената на тази база абстрактна техника. То е самостоятелна университетска дисциплина и само със знания по икономика и по право не може да бъде разбрано. Всъщност това е една от причините за сравнително по-малкото исторически изследвания, които съществуват в нашата страна. Професионалните историци, които са се докоснали до счетоводните архиви, обикновено се затрудняват в тяхното изясняване. В преобладаваща си част изследователите, които в една или в друга степен интерпретират установените исторически счетоводни факти, го правят на фона на развитието на стопанската история, като цяло. От друга страна, счетоводителите се боят да навлязат в сложната сфера на историята, дори на своята собствена. За България допълнително утежняващ фактор е сравнително късното възстановяване на държавността и модернизиранието на стопанското развитие на страната. На тази основа са запазени много по-малко исторически факти, регистри, други документи и печатани книги.

Според един от най-видните изследователи на историята на счетоводството – Я. В. Соколов, най-общо, съществуват три подхода при нейното изучаване и излагане. При философския подход авторите се опитват да осмислят историческото развитие на счетоводството. В противовес при документалния подход това се избягва за сметка на изложението на конкретните исторически факти. При един смесен подход (според автора може да бъде синтетически или аналитически) изследователите се опитват да изяснят съществуващите исторически факти с помощта на своите философски тези за развитието на счетоводството (Sokolov, 1996, p. 9). Независимо от подхода всеки от изследователите се старее да пресъздаде картината на счетоводството – било като практика на отделните търговци, било като развитие на законодателството или образованието в едно по-далечно или по-близко минало.

Въпреки че историческите изследвания в областта на счетоводството у нас не са толкова много, те обикновено са насочени преди всичко към времето на Българското възраждане. Както беше посочено по-горе, това в най-голяма степен се дължи на сравнително закъснялото ни стопанско развитие. Задържащ фактор е и ниската, вероятно нищожната грамотност на населението преди началото на този светъл период в нашата история

(Penchev, 2023, p. 119)¹. Според Л. Беров, у нас думата „търговец“ се е появила в документите през втората половина на XIII в., при това „повечето от тези търговци са били гърци, евреи, венецианци, дубровничани и др.“ (Berov, 1994, p. 145). Изследванията на Д. Спасов показват, че „засага най-старите, водени изцяло в пределите на българските земи и достигнали до наши дни, са счетоводните книги на един от членовете на голямата дубровнишка търговска фамилия Рести – Benedetto Marino Resti“. Те са датирани от времето 1590 – 1605 г. (Spasov, 2000, p. 33). Д. Спасов, който е един от най-видните представители на счетоводната наука от последната четвърт на XX в. у нас, изследва развитието на самото счетоводство по българските земи, без да навлиза в по-широката област на стопанската история. Други, при това съвременни автори като Ив. Русев и Св. Атанасова, изследват различни, в т.ч. открити и от тях исторически счетоводни документи и факти от аспект на стопанското развитие в местен или в по-широк географски мащаб. Техните, както и на други автори изследвания са използвани за основа на анализа и на изводите, които са направени в настоящото изложение.

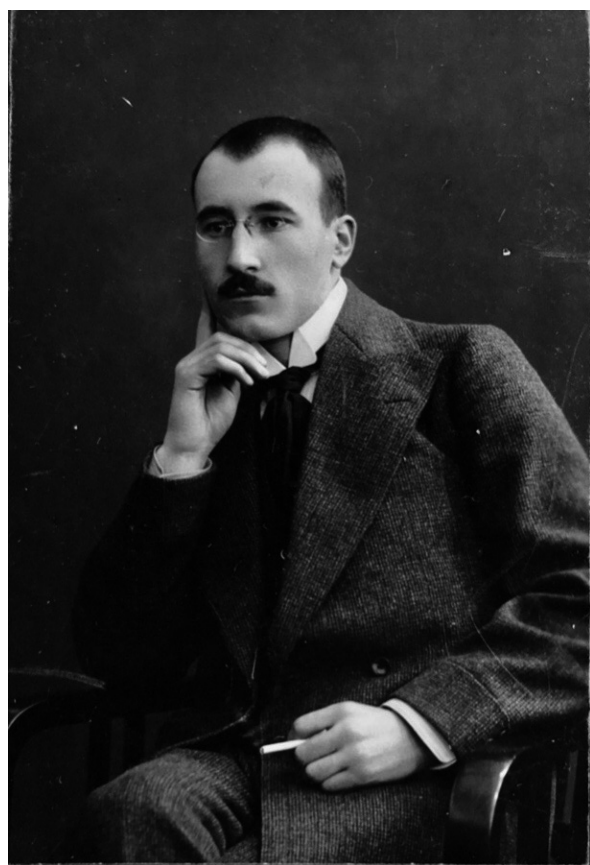
От предварително изясняване се нуждае терминът „модерното счетоводство“. Според Ив. Русев търговската модерност следва да се отнесе към процесите от времето на Българското възраждане, „особено ясно откروими през втората и третата четвърт на XIX в.“. Освен другите белези на зараждащата се търговска модерност той включва и „...счетоводното образование, усложняването и приложението на двойното счетоводство...“ (Roussev, 2015, p. 17). Като се присъединяваме към това разбиране, бихме добавили, че формирането на модерното счетоводство на българите следва да се схваща преди всичко като стремеж и процес, проявяващи се във времето. По начина, по който цялата нация е в подем след Освобождението и през първото десетилетие на XX в., така и търговците и всички други, за които счетоводството е част от дейността им, се стремят да го усъвършенстват. Това става чрез ползването на чуждия опит, чрез придобиването на търговски знания и образование, чрез създаването и използването на преводна и оригинална българска счетоводна литература, чрез издаването на нормативни и регулаторни актове. Всички тези процеси, като цяло, в крайна сметка ще доведат до постепенното, но неотклонно подобряване на счетоводната практика. Тук ще проследим това зараждане и развитие на модерното счетоводство, което става предпоставка за неговото високо теоретично, законодателно и практическо приложение във втората четвърт на XX в. и по-нататък.

2. Практиката на търговците

Свикнали сме с понятието стопанска дейност, с което означаваме най-общо производството и търговията с продукция, стоки и услуги. Можем да го заменим и с понятието икономическа дейност като синоним. Исторически обаче, при това в един продължителен период, официалният термин е търговска дейност. По традиция дори в наши дни основните нормативни актове за организиране на стопанската дейност в повечето европейски

1 Според автора на цитираната статия, към времето на Освобождението едва 3 % от българите са грамотни.

езици се наричат търговски закони². Затова и счетоводството е познато също със своя синоним – водене на търговски книги. Исторически това е неговото първо наименование и то се свързва с основния белег на търговските записвания – подвързаните книги. След като приключи дневната си работа, търговецът е записвал по своите книги всички сделки и други действия, които през деня е извършвал със своето имущество. Приложението на термина счетоводство, в чийто корен стои думата „сметка“, се налага по-късно, вероятно през XVII – XVIII в., главно от френските автори през този период. Все по-широкото използване на двойното счетоводство тогава в страните от Западна Европа показва, че основният белег на търговските записвания не са самите им носители – книгите, а съвършената техника, в чиято основа стоят сметките. С непрекъснатото усъвършенстване на счетоводната процедура подвързаните търговски книги постепенно и неотклонно губят своето приложение, но смисълът им на законово задължение към всеки търговец да ги води и представя пред обществеността, остава неизменно.

Изобр. 1. Проф. Димитър Добрев (1888 – 1961)

Като способ за съхраняването на данните и за тяхното използване, счетоводството е възникнало в дълбока древност. По-скоро това е била някаква рудиментарна отчетност, която е необходима, от една страна, на властта на древните владетели, а от друга – на търговците. Археологически доказателства за наличието на древно счетоводство съществуват по отношение на цивилизацията в Египет, Месопотамия, Гърция и Рим (Sokolov, 1985, pp. 10 – 30). Техниката му непрекъснато се е усъвършенствала, като в основата е стоял естественият човешки прогрес – възможностите за записване, пресмятане и съответното ниво на грамотност. Все пак за счетоводство в неговия съвременен смисъл може да се говори на основата на записванията, които са правели по своите книги търговците и банкерите в италианските градове през XI – XV в. В непрекъснатия си стремеж да обхванат по-пълно сделките и движението на своето имущество и за да могат сравнително по-лесно да пресмятат резултатите си, те стигат до идеята за двойното счетоводство. Много точно този процес е опреде-

2 Съвременният български Търговски закон е в сила от 1 юли 1991 г. Във Франция това е Code de commerce, в Испания – Código de Comercio, в Португалия – Código Comercial, в Германия и в Австрия – Handelsgesetzbuch. За разлика от този подход британският еквивалент на търговски закон е наречен Companies Act. Причините за различията между континенталната европейска и англосаксонската школа в търговското право не са предмет на настоящото изложение.

лен от Д. Добрев – професора, който се счита за патриарх на счетоводството в България – „Истината, историческата истина е тази, че счетоводството се е създавало и оформило като система постепенно, еволюционно, по емпиричен път и в унисон с усилията да бъдат уяснени и разрешени основните конструктивни и функционални проблеми на единичното стопанство“ (Dobrev, 1937, р. 10). Така, в резултат на осмислени наблюдения на търговската практика от края на XV в., но и с абстрактното мислене на един учен математик, францисканският монах Лука Пачоли за първи път описва алгоритъма или процедурата за водене на двойното счетоводство. Това той прави в своята най-значима книга, която е публикувана на 10 ноември 1494 г. във Венеция. С това Лука Пачоли заслужено си печели славата на „баща на счетоводството“, а то получава своята първа книга³. През следващите векове примерът на Лука Пачоли е заразителен за много италиански, френски, немски и други автори. Историците наричат този период от развитието на счетоводството „литературен“ и той помага изключително много за популяризиране на новата, съвършена техника на двойното счетоводство в цяла Европа.

Отзвукът на тези процеси по българските земи става значително по-късно. Причините са известни на историците и най-общо те се свързват с:

а) Липсата на национална държава, в която тези търговски процеси да протичат свободно, а занимаващите се с търговия да бъдат стимулирани и защитени от страна на властта. Съответно не могат да бъдат създадени необходимите условия, регулации и институции, които се отнасят до свободното осъществяване на търговската дейност. Според Л. Берров „в градовете през XVIII в. се е стигнало до оформянето на слой от български търговци, които наред с обслужването на вътрешната търговия посещавали понякога панаирите в градовете на Трансилвания и даже трайно се заселвали там“ (Berov, 1994, р. 233).

б) Поради изостаналостта на Османската империя от този период търговската дейност по нейните земи е на много ниско ниво в сравнение с практиката на търговците от Западна Европа. Почти непрекъснатите войни, които се водят, несигурността по пътищата, липсата на законност, малкото градове, бедното население, ограничените стоково-парични отношения са все фактори, които забавят развитието на свободната търговия. Старите порядки се разрушават много бавно, при това, без да се зараждат типичните вече за Западна Европа капиталистически отношения.

в) При наличието на посочените по-горе условия грамотността на населението, в т.ч. и на тези, които се занимават с търговска дейност, е много ниска. Воденето на търговски книги изисква съответното ниво на грамотност и предварителна подготовка.

Според Д. Спасов простото счетоводство е практикувано през целия период на Първото и Второто българско царство, а и впоследствие по време на османското владичество (Spasov, 2000, р. 11). Независимо от това твърдение обаче намерени и изследвани истори-

3 Това е един обемист труд по приложна математика, който се нарича „Сума от аритметика, геометрия, пропорции и отношения“ (Summa de arithmetica, geometria, proportioni & proportionita). Единадесетият трактат се нарича „За сметките и записванията“. В него авторът излага така наречения от него „венециански способ“, по който търговците правят своите записвания. По неговите думи, с това той иска да помогне при изучаването на едно от условията за правене на търговия – умението за водене на търговски книги. Този „венециански способ“ до наши дни стои в основата на процедурата на двойното счетоводство, независимо от прилаганите технически средства. У нас е известен руският превод на този трактат – Пачоли, Лука. 1983. Трактат о счетах и записях, Финансы и статистика. Москва.

чески факти и документи няма. По-скоро авторът изказва едно свое предположение, доколкото все пак занимаващите се с търговска дейност трябва да могат да смятат и да записват. Прилагането на простото счетоводство има най-различни форми. При него не съществува затворена система от счетоводни сметки, при която винаги има равенство на противоположностите и възможност за изчисляване на резултатите чрез пресмятане, а не чрез инвентаризация. Затова всякакви описания на сделките и отделни записвания на движението на стоките и парите като количества и като стойности, за да не се забравят, може да се нарече просто счетоводство.

№	Име на стоката/услугата	Стойност	Общ сума
13	Злато	200	
14	Сребро	90	
15	Злато	550	
16	Сребро	436	
17	Злато	350	
18	Сребро	240	2686
19	Злато	500	20564
20	Сребро	420	
21	Злато	340	
22	Сребро	295	
23	Злато	340	
24	Сребро	240	
25	Злато	140	2285
26	Сребро	115	2289
27	Злато	310	
28	Сребро	150	
29	Злато	200	
30	Сребро	370	
31	Злато	400	1805
32	Сребро	200	24644
33	Злато	480	
34	Сребро	380	
35	Злато	330	
36	Сребро	300	
37	Злато	385	
38	Сребро	185	
39	Злато	200	2130
40	Сребро	240	26884
41	Злато	115	
42	Сребро	210	
43	Злато	218	
44	Сребро	240	
45	Злато	392	
46	Сребро	100	1345
47	Злато	100	28119
48	Сребро	167	
49	Злато	147	
50	Сребро	20	
51	Злато	239	
52	Сребро	107	

Изобр. 2. Търговски тефтер на фирмата „Братя Русович“ – с. Арбанаси
Държавен архив (ДА) – В.Търново

В цитирания труд Д. Спасов излага примери за водене на просто счетоводство по нашите земи, но вече от средата на XVII, през XVIII и в началото на XIX в. Доколкото правилно са разчетени тези търговски записвания, те са свързани само с движението на парите (касова книга) и са напълно описателни. Те не са подредени нито по хронологичен, нито по систематичен ред, което би могло да илюстрира някакво по-значимо разбиране за редовни счетоводни записвания. Направените записи не са датирани, а по-скоро периодично са били обобщавани на различни периоди, за да се знаят паричната наличност, вземанията и задълженията на търговеца. Всички тези записвания остават на много ниско ниво, вероятно без каквато и да е било предварителна подготовка или познания на тези, които са ги правили. Освен това и за съжаление, в резултат на редицата трагични събития по българските земи през тази историческа епоха голяма част от възможните носители на данни са били унищожени.

Д. Спасов е изследвал и редица търговски тефтери и манастирски кондики, но вече от началото на XIX в. В манастирите няма търговци, но при тях се натрупва значимо имущество, за което се налага управление, а то предполага неговото отчитане. По такъв начин църквата и манастирите се явяват вторият център, освен практиката на търговците, в който има условия за прилагането и развитието на счетоводството. ЗаклЮчението на автора е, че в църквите и в манастирите до Освобождението не е използвано двойното счетоводство, в неговия завършен вид, познат вече в Западна Европа. Д. Спасов допуска, че Българската екзархия в Цариград след извоюването на независимостта

на нашата църква през 1870 г. е водила значително по-усъвършенствана отчетност (Spassov, 2000, pp. 25 – 26). На този въпрос ще се спрем малко по-нататък.

Както беше посочено по-горе, според Д. Спасов най-старите търговски книги, водени в

пределите на българските земи и достигнали до наши дни, са от членовете на дубровнишката фамилия Рести и те са за времето 1590 – 1605 г. От анализа на тези книги може да се направи изводът, че търговецът Бенедето Марино ди Рести е водил своите записвания по процедурата, която стои много близко до тази на двойното счетоводство. По онова време това предполага воденето на три свързани помежду си книги – Мемориал, Журнал (Дневник) и Главна. Мемориалът служи за подробното записване на всички сделки от деня и може да се оприличи на създаването на първичните документи в съвременното им разбиране. Дневникът служи за ежедневните записвания в хронологичен ред, при това с означение на сметките, по които настъпват противоположните промени в резултат на извършваните сделки, описани в Мемориала. Главната книга съдържа всички сметки, по които се правят систематическите записвания в посока на увеличение или на намаление на съответния вид имущество или задължение, вписани вече в Дневника (Srasov, 2000, pp. 33 – 57).

Изследователите на книгите на търговеца Рести утвърждават, че той е използвал двата латински термина *deve dare* и *deve havege*. Това означава „да има да дава“ или популярното у нас „дебит“ и съответно „да има да взема“, или – „кредит“. Тези две понятия стоят в основата на двойното (двустранното) записване по противоположните страни на счетоводните сметки. Сами по себе си, те не са достатъчно доказателство за съществуването и прилагането на двойното счетоводство като затворена система от сметки със съществуващо вечно равенство на противоположностите. Затова е необходимо да се приложи и абстрактното разбиране за двойствения характер на имуществото на търговеца – от една страна като негов конкретен състав (пари, стоки и вземания), а от друга – като отнoшение на собствеността върху тях (капитал и задължения). От изследванията, които са правени на търговските книги на Рести, дали това е било така, не може да се установи със сигурност. Един друг факт обаче като че ли не буди съмнение. Най-вероятно Рести е познавал и добре е прилагал практиката на търговците, която неговият съгражданин от Дубровник Бенедикт Контрул (Benedetto Cotrugli Raugo или Benedikt Kotruljević) е описал в глава XIII на своята книга „За търговията и за свършения търговец (Della mercatura et del mercante perfetto)“ (Luca Pacioli, 1983, pp. 124 – 128). Книгата е написана още през 1453 г., но е отпечатана едва през 1573 г. В нея се описва цитираната по-горе последователност на записванията по трите търговски книги, но авторът ѝ не стига до идеята за двойното (системното) счетоводство. Бенедето Марино ди Рести е крупен търговец, който е „поддържал години наред цяла мрежа от партньори, съдружници, посредници и наемни работници в българските земи“ (Roussev, 2008a)⁴. Това показва колко силно е било влиянието на дубровнишките търговци, които са търгували по нашите земи. Други автори допускат дори, че българите, които са работели при дубровнишките търговци, са усвоявали техните търговски навици (Georgieva, 1973, p. 295). Според Д. Спасов много е вероятно някои от чипровските монаси да са пренесли по нашите земи налагащата се по това време система на счетоводни записвания при търговците от Европа. Считаме тези хипотези за напълно достоверни, тъй като през посочената историческа епоха разпространението на двойното счетоводство в Европа се е извършвало на основата на два фактора.

4 Тук се позоваваме на изследванията, които Й. Списаревска прави на основата на търговските книги на Бенедето Марино ди Рести.

а) Чрез пренасянето на чуждестранния опит от самите търговци, които са пътували и са осъществявали съответните контакти в по-развитите страни. Това е моделът, който в наши дни наричаме „прилагане на добрата практика“. За българските търговци от този период обаче деловите връзки са били твърде ограничени в близките до нас земи.

б) Чрез разпространяването на счетоводната литература, издавана в страните от Западна Европа от началото на XVI в. По този път разпространяването на двойното счетоводство в българското пространство не може да се осъществи поради причините за стопанската ни изостаналост, посочени по-горе. Това става възможно значително по-късно – през втората половина на XIX в.

На основата на познатите ни до момента изследвания може да се направи изводът, че постепенното зараждане и частично прилагане на модерното счетоводство по нашите земи започва през първата половина на XIX в. Това може да се проследи в практиката на някои от търговците, чиито книги са били съхранени, разчетени и до известна степен записванията в тях са достатъчно изяснени от изследователите. Основание за това ни дават изследванията на автори като Д. Спасов, Ив. Русев (Roussev, 2015), Св. Атанасова (Atanasova, 2014; 2023) и др. Примерите за воденето на подобни търговски книги все пак са епизодични и в основата на това стоят следните две причини.

а) Сравнително ниското ниво в развитието и разпространението на по-едра търговия, сред която се открояват твърде малко търговци със стремеж към придобиване и прилагане на по-модерни счетоводни знания.

б) Трудностите по намирането и разбирането на счетоводните записвания в подобни търговски книги. Тази слабост би могла да бъде донякъде преодоляна, ако съществуваше по-голям интерес от страна на учените по счетоводство да търсят и да изследват подобни източници. Това е така, защото разбиранията на логиката на записванията невинаги е по възможностите на историците.

Според изследванията на Д. Спасов „засега най-старата счетоводна книга, водена на български език, в която са приложени принципите на двойното записване, е споменатата вече главна книга на неизвестен търговец от Банско. Става въпрос за главна книга, в която са правени записвания в периода от 14 март 1798 г. до 4 януари 1805 г. Книгата е сравнително добре запазена, което е дало възможност на Д. Спасов да опише направените в нея записвания (Spasov, 2000, pp. 67 – 77). Търговецът е водел книгата си по правилата на двойното записване по система от двустранни счетоводни сметки. Те имат известната към този момент таблична форма с две страни – лявата наименувана „да дава“, а дясната – „да приема“ („да узема“, „да зема“)⁵. Двете понятия, използвани на говоримия тогава по отделните области български език, съответстват на практиката на западноевропейските търговци от това време. Първоначално се е зародило юридическото разбиране за двойното счетоводство като процедура (техника), а по-късно и като теория (принципи). В основата на това

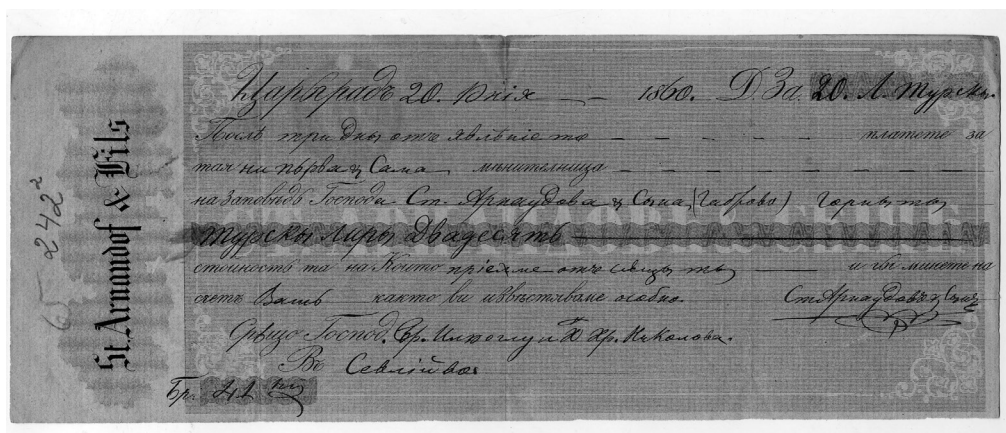
5 Двама термина „да дава“ и „да взема“ се запазват и се употребяват в нашата практика и в счетоводната ни литература почти до средата на XX в. Със загубването на значението на юридическото направление в счетоводната школа за сметка на икономическото, у нас те постепенно са заменени с понятията „дебит“ и „кредит“, които се използват до наши дни. Техните корени са от латинските глаголи *debere* (трябва, дължен) и *credere* (вярвам, доверявам) и по същество имат същия смисъл като на употребяваните по-рано. Една от характерните черти на счетоводството е, че то си е създавало собствена терминология, която е на основата на латинския и използвания от търговците през времето на Ренесанса италиански език.

разбиране стоят взаимоотношенията между отделните търговци, които се проявяват в една двустранна търговска сделка. Затова счетоводните сметки са били „персонафицирани“ („олицетворявани“) със самия търговец, който води своите книги, и със съответните му контрагенти. Ако едната страна в сделката има „да взема“, то другата има „да дава“. Неотклонно при счетоводното записване на една сделка се е прилагало правилото:

Който получава нещо – той дължи (длъжен е, има да дава);

Който дава нещо – той вярва (има да взема).

Това разбиране се простира не само до лицата, с които се търгува, но и до счетоводните сметки, които се отнасят до отделното имущество на търговеца – основно парите в касата и стоките. Недвижимото имущество не се отчита, доколкото то е част от личната собственост на търговеца. Затова записванията винаги са двойни, но и противоположни по действие – съответно по различните страни на двете засегнати от сделката счетоводни сметки. По такъв начин с това се осигурява вечното равенство в системата на водените в съответната главна книга сметки. В изследваната от Д. Спасов главна книга последователно са били откривани нарастващ брой счетоводни сметки като се стига до 49. Това са сметки за всеки един обект от имуществото на търговеца – парите в касата, отделните видове стоки, с които се търгува, името на клиента, на доставчика и на кредитора. Все още не се е стигнало до обобщаването на отделните сметки според техния еднороден белег.

Изобр. 3.
Менителница на
„Станчо Арнаудов и
син“, 20 юни 1860 г.
Регионален
исторически музей
(РИМ) – Габрово

Тази книга е била водена на говоримия в областта български език с използването на някои турски думи, които са широко разпространени, поради което не се е наложил наш еквивалент. Д. Спасов допуска, че търговецът вероятно е имал някакво гръцко търговско образование, тъй като все още не съществува счетоводна литература на български език.

Книгите на още двама търговци от началото на XIX в. са изследвани от Д. Спасов. Едният е Мануил Йоан Шишманов (Шишманоглу) от Видин, а запазеният му търговски тефтер е воден между 1804 г. и 1811 г. (Спасов, 2000, pp. 77 – 80). В него се установява типичното за онова време смесване на описателните записвания (просто счетоводство) с елементи на двойното записване по отделните двустранни счетоводни сметки. Това показва, че търговецът няма никаква по-добра подготовка, но все пак познава отделни страни на двойното счетоводство. Те се отнасят преди всичко до отразяване на двойствения характер на вземанията и задълженията от отделните му контрагенти. Другият пример е счетоводната

книга на Хаджи Радонов от Банско, водена през периода 1815 – 1818 г. (Sprasov, 2000, pp. 81 – 87). И тук практиката е противоречива и показва непълното прилагане на двойното записване по откритите двустранни сметки.

На основата на изложеното дотук могат да бъдат направени следните основни изводи.

а) В началото на XIX в. по българските земи вече има отделни търговци, които освен обикновените описателни записвания в своите търговски книги, макар и непоследователно, започват да отразяват сделките си по техниката на двойното счетоводство. Това се отнася обаче до прилагането само на един от неговите характерни белези – двойното записване по противоположните страни на двустранните счетоводни сметки. Все пак тези търговци разбират абстрактната идея за създаването на двустранни сметки и за равенството на записванията между тях. За пълно прилагане на двойното счетоводство като затворена система обаче изобщо не може да се говори.

б) Тези търговци вероятно са имали възможността да придобият подобни, макар и не-системни знания от своите партньори или контрагенти от Гърция или от Западна Европа. Възможно е и да са притежавали някои от издаваните в чужбина книги за двойното счетоводство. Както вече посочихме, на български език все още няма оригинална счетоводна литература.

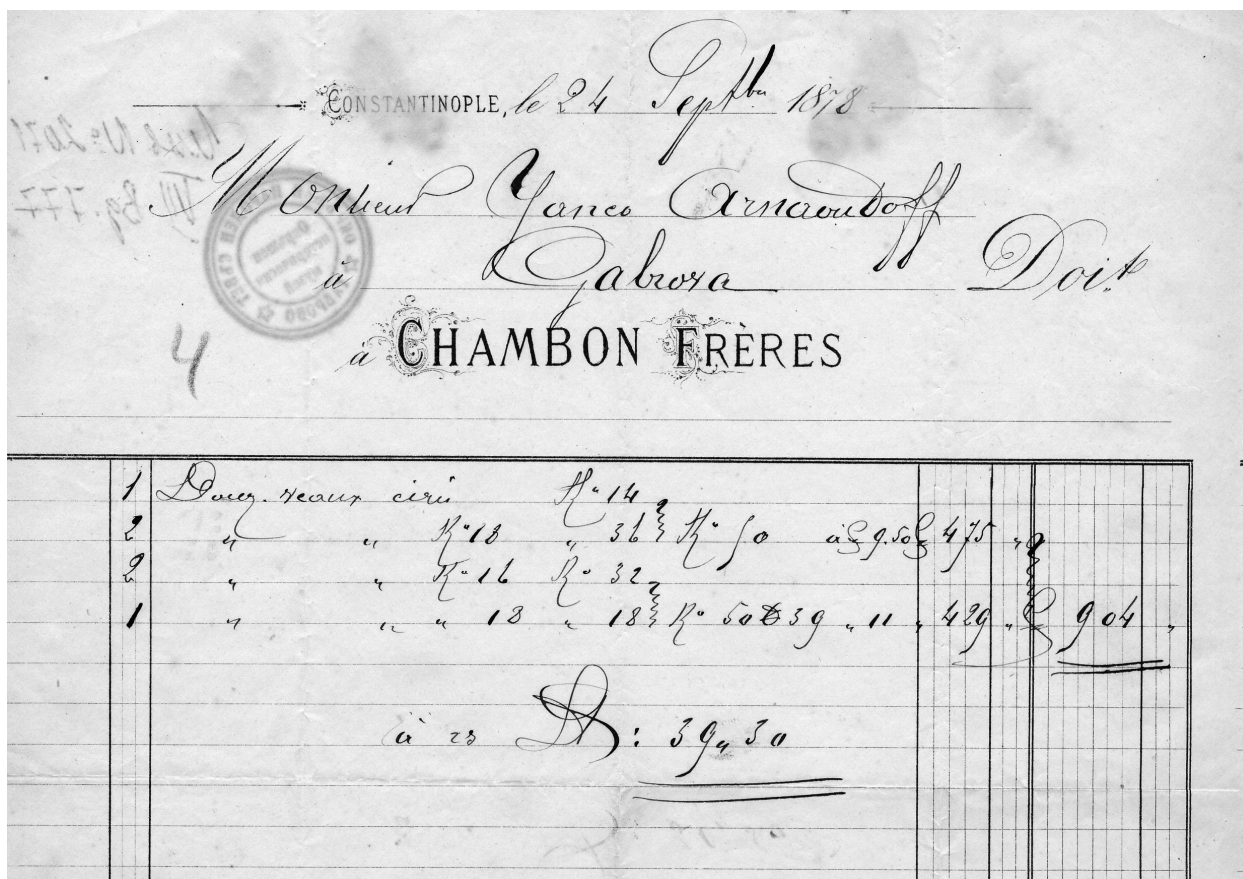
в) По същество, модерното счетоводство се заражда бавно, еволюционно, като първоначално се опира единствено на придобит от търговците опит и привнесени частични знания за откриване и водене на счетоводни сметки.

Натрупването на търговски опит и знания се отнася и до воденето на отделните книги. Материалната основа за това са по-значимите мащаби на търговската дейност, както и сдруженията между тях. В едно от своите изследвания Ив. Русев посочва, че „още през втората четвърт на XIX в. се появяват богати търговски фирми – сдружения с участието на заможни български търговци в тях. Повечето от тези фирми са изградени и работят по европейски образец – с добре устроени кантори, със съвременно счетоводство, с изрядна кореспонденция и т.н.“ (Roussev, 1996, p. 33). От своя страна, Л. Беров посочва, че сравнително по-едрият търговски фирми започват да се открояват през 60-те и 70-те години на XIX в. (Беров, 1994, p. 326). От архивите на някои търговци, по-големи търговски къщи и сдружавания може да се установи, че вече през втората половина на XIX в. започва по-масово прилагане на елементи от двойното счетоводство. Д. Спасов обръща внимание на част от запазените архиви на голямата търговска къща „Христо П. Тъпчилещов“ със седалище в Цариград (1851 – 1891 г.), както и на няколкото търговски и банкерски къщи, основавани през различно време от братята Евлоги и Христо Георгиеви. Според автора вече става въпрос за значително усъвършенствана счетоводна техника на двойни записвания по противоположните страни на засегнатите от съответната търговска сделка счетоводни сметки. Водят се както главна, така и някои спомагателни книги, със значителен брой счетоводни сметки. Това, разбира се, зависи от мащаба на дейността на търговеца. Интерес представлява фактът, че „счетоводството на фирмата е водено от много добре подготвени счетоводители. Почти всички регистри са заведени изключително акуратно, с обработен почерк, като са спазвани стриктно установените по онова време принципи и технически похвати за водене на счетоводството с пълно прилагане на принципа на двойното запис-

ване“ (Sprasov, 2000, р. 91). Дълго време търговците сами водят своите книги основно по две причини.

а) Недопускане на външни лица до възможността да научат какво притежава, какви сделки сключва, какво печели и какво губи търговецът. Доколкото не съществуват никакви законови регулации, всичко, което търговецът върши, може да бъде определено като негова „търговска тайна“. Неговите търговски книги са недостъпни за друго.

б) Неподготвеност на други лица извън търговското съсловие, които да могат да извършват записванията, особено когато те стават двустранни и противоположни. Създаването на счетоводните сметки и схващането на противоположността на измененията е абстрактен израз на реалните търговски взаимоотношения. За това са необходими съответната подготовка и търговска практика, а при възможност – и ползването на счетоводна литература.

Изобр. 4. Фактура, издадена на Янко Арнаудов, 1878 г.
РИМ – Габрово

Доказателства за това могат да се намерят и в един от изследваните от Ив. Русев договор (по тогавашната терминология – „согласително“) за наемане на работа на читалищен писар. На първо място сред неговите задължения е посочено, че той е „длъжен, да държи Диплографически (т.е. по метода на двустранното счетоводство; (курсив мой – И.Р.), редовно,

чисто и ясно тефтерите (курсив мой – И.Р.); И още е длъжен освен секи месечните биланси (баланси, равнoсметки) редовни, да изважда всеки: 3-6-9-12 месеца общ. Р-ка (равносметка), в която да ся вижда състоянието на реченото заведение“ (Roussev, 2008b, p. 76). Независимо че в случая не се касае до практиката на търговците, а на варненското читалище „Възрождение“, ясно се вижда какво значение се отдава на прилагането на едно по-модерно счетоводство. При това не само до текущите двойни записвания, но и до изготвянето на периодична отчетност по тримесечия. Периодичното приключване с натрупване на резултатите чрез обобщаването на противоположните обороти и установяването на крайните остатъци (салда) по счетоводните сметки, само по себе си, също е елемент на модернизирането на счетоводството.

От много голямо значение за този процес е и самото разделяне на счетоводната работа от търговската и поемането ѝ от отделни от търговеца лица – писари, книговодители, счетоводители. За да правят това обаче, тези лица трябва да са придобили необходимите счетоводни знания и умения. Както виждаме, такива елементи се наблюдават у нас вече през последната четвърт на XIX в. и на този процес ще обърнем внимание по-нататък.

Друг фактор, който води до постепенното модернизиране на счетоводството, са сдруженията, в които търговците влизат помежду си. Внасянето на дялови вноски, ежегодното изчисляване на печалбите или загубите с цел те да бъдат отнесени към отделните съдружници, налагат по-съвършени методи за отчитане. Това се отнася не само до движението на паричните средства и стоките, но и на всякакви други фактори, които биха повлияли на крайния финансов резултат. Те не могат да бъдат отчитани само по способите на описването им (просто счетоводство). Много по-сигурен метод са двойните записвания по двустранните счетоводни сметки. При това по тях трябва да се записва, да се натрупва, да се приключва и да се разпределя такова абстрактно финансово-счетоводно понятие като печалба или загуба. Ако това не е така, тогава на тези търговци не би се отдавало да изчисляват процентите на годишния резултат за всеки един от тях, отнесен към неговото вложение в общата сума на капитала на дружеството (Roussev, 1996, pp. 58 – 64).

Св. Атанасова изследва архивите на редица търновски и габровски търговци и техните сдружения. Тя също потвърждава, че през 60-те и 70-те години на XIX в. настъпват редица положителни промени в търговската практика, което е част от процесите на модерност. Според нея „измененията в общите условия на търговската дейност са продиктувани от утвърдената нова документация в счетоводството (преход от аплография към диплография)...“ (Atanasova, 2014, pp. 375 – 376). В случая под аплография се разбира прилагането на простото, а под диплография – на двойното счетоводство. Всъщност, погледнато прецизно от професионална гледна точка, това не е нова документация, а представлява една по-съвършена счетоводна система. Авторът съвсем правилно отбелязва, че това е един преход. Той не е бил повсеместен, а постепенно е обхващал практиката на все повече търговци и по такъв начин тя се е модернизирала. Св. Атанасова утвърждава, че „добрата счетоводна култура, демонстрирана от търновци още в началото на XIX в., се допълва по-късно от познанията им за двустранно записване при воденето на отчетните и контролните документи на дружествата“ (Atanasova, 2014, p. 378).

Значителен интерес представляват търговските начинания на възрожденския предприемач Христо Арнаудов от Габрово. През 60-те – 70-те години на XIX в. той влага капитали

в акционерни дружества, в банкови операции, в покупката на ценни книжа и в книгоиздаването (Atanasova, 2023, pp. 348 – 357). Подобни значими начинания не могат да се извършват без модерно и надеждно счетоводство. Самото създаване на акционерното дружество, неговото функциониране, определянето и изплащането на дивидентите, търговията с ценните книжа и други подобни чисто финансови сделки предполагат това. Такива са примерите от САЩ и от Западна Европа през втората половина на XIX в. Концентрацията на капиталите и създаването на големите международни акционерни дружества дават възможност да бъдат изпълнявани крупни промишлени, транспортни и инфраструктурни проекти. Без редовно водено двойно счетоводство, без извършването на независима проверка на счетоводните баланси и равностойките за приходите и разходите на тези дружества акционерният капитал не би могъл да съществува. Тези фактори не могат да останат без отзвук и в практиката на по-големите български търговци и техните сдружавания. Можем само да съжаляваме, че по-голямата част от техните архиви са изгубени или не са достъпни до изследователите, а друга – не е достатъчно изследвана и изяснена. В голяма степен това се дължи и на непознатите нам термини и изразни средства, нечетливия в наши дни почерк, често липсващите или прекъснати страници, използването на различни знаци и съкращения.

3. Счетоводната литература

Както вече посочихме, счетоводството има своята „първа книга“, която излиза на 10 ноември 1494 г. във Венеция. През 1504 г. само тази част от нея, която е посветена на счетоводната процедура, е преиздадена с ново заглавие – „Свършена школа за търговия от брат Пачоли от Борго Сан-Сеполкро“ (Pacioli, 1983, p. 210). Този факт показва, че търговците проявяват интерес да подобряват своята практика на основата на вече събрани и изложени в книга знания и опит. Така от началото на XVI в. първоначално италиански, а след това главно немски и френски автори започват да издават книги със събрани търговски, в т.ч. счетоводни знания.

През 1525 г. Антонио Таленте в своята книга „Факел на аритметиката“ за първи път използва понятието „двойно счетоводство“, което Лука Пачоли нарича „венециански способ“. През онези първи години на „литературния период“ в счетоводството най-разпространена става книгата на Доменико Манчини „Двойна книга с нейния дневник, съставена в стари времена и старателно изложена по венецианския обичай“. Тази книга само между 1534 г. и 1574 г. претърпява седем издания (Pacioli, 1983, pp. 132 – 142; 226). Счетоводната процедура, или алгоритъмът на записванията, които описват италианските автори от този най-ранен период, впоследствие ще бъде наречена „стара италианска счетоводна форма“. Всеки, който се залавя да пише книга по счетоводни въпроси, разглеждани като част от дейността на търговците, фактически описва реда, по който трябва да се води двойното счетоводство. А то е такова, защото всички записвания на сделките и на резултатите от тях се правят като двойни и противоположни в една затворена система от счетоводни сметки.

Практически счетоводните сметки представляват наименувани и обособени страници в една търговска книга, наречена главна. Някои автори успяват да внесат определени подобрения, които са продиктувани от непрекъснато развиващата се практика. Това е вре-

мето, през което практиката на търговците по отношение на техните записвания е в основата на създаващата се счетоводна литература. Книгите от този период могат да бъдат наречени „ръководства по двойно счетоводство“, тъй като в тях се излага счетоводната процедура, при това с практически примери. През XVII и XVIII в. по еволюционен път се стига до по-модерните нова италианска, френска, различните варианти на немска, английска, американска, белгийска счетоводна форма⁶. Всички те почиват на процедурата, описана още 1494 г. от Лука Пачоли, но допълвани с редица способности, спомагателни книги, детайлизиране и окрупняване на сметките, ведомости за предварително натрупване на данните, различни възможности за групирането им, за равнения на обороти и салда и т.н.

Distinctio nona. Tractatus .xi°. De scripturis

Commo se debiano saldare tutte le partite del quaderno vecchio: e chi: e per che e de la sua summarum del dare e delanere ultimo scontro del bilancio. ca°. 34
Del modo e ordie a saper tenere le scripture menute como sono scripti de mano lre familia
ri polse: pcessi: sententie e altri istrumēti e del registro de le lettere ipotatu. ca°. 35
Epilogo o uero sumaria recolta de tutto el presente tractato: acio con breue substantia se ha
bia mandare a memoria le cose dette. ca°. 36

Distinctio nona. Tractatus .xi°. particularis de cōpūis z scripturis.

De quelle cose che sono necessarie al uero mercante: e de l'ordine a sapersi bene tenere vn quaderno cō suo gionale i vinegia e anche p ognaltro luogo. Capitolo primo.

Reuerenti subditi de. U. D. S. Magnanimo. D. acio a pieno de tutto l'ordine mercantile habino el bisogno: desiderai. (olr). le cose vinange i qsta nra opa dicitte) ancora particular tractato grandemēte necessario cōpillare. E in qsto solo io ilerto: p che a ogni loro occurrēza el pte libro li possa seruire. Si del mo do a conti e scripture: como de ragioni. E per esso intendo dar li norma sufficiente e baltante in tenere ordinatamente tutti lor conti e libri. Pero che. (como si fā) mē cose maxime sono oportune: a chi uole con debita diligētia mercantare. De le qli laponi suma e la pecunia numerata e ogni altra faculta substantiale. Su tra illud pby vniū aliquid necessarioū ē substantia. Sēga el cui suffragio mal si po d. manegio traficante exercitare. Auēga che

molti gia nudi cō bona fede cōmençando: de grā facēde habio fatto. E mediante lo credito fedelmēte seruato i magne richēge sieno peruenuti. Che alai p yalta discurredo habiamo cognoscuti. E piu gia nēle grā republiche non si potera dire: che la fede del bon mercante. E a quella si seruaua loz giuramento: oicēdo. A la se de real mercante. E cio nō deuē sere edmiracione: cōciosia che i la fede catolicamēte ognuno si salui: e senza lei sia impossibile piacere a mio. La secōda cosa che si ricerca al debito trafico: sē che sia buon ragioneri: e pmpio cōpūita. E p questo cōsequire. (osopra como se ueduto) dal pncipio alafine: ha uemo iducto regole e canoni a ciascuna opatione requisiti. In modo che da se: ogni diligē te lectore tutto potra ipendere. E chi di questa pte non fosse bene armato: la sequere in una no li ferebbe. La 3. e vltima cosa oportuna sic: che cō bello ordie tutte sue facēde debita mēte disponga: acio con breuita: possa de cialcūa hauer notitia: quanto aloz debito e. anche credito: che circa altro non sarēde el trafico. E qsta pte fra laltre e alozo utilissim: che i lor facēde altramēte regere: seria impossibile: sēga debito ordie de scripture. E sēga alci reposo la loz mēte sempre stia in gran trauagli. E po acio con laltre qsta possino bauer: el pte tra ctato ordia. E qle se da el mō a tutte fozi de scripture: a ca°. p ca°. pcedēdo. E bē che nō si possa cūi apōto tutto el bisogno scriuere. Mō uimmo p qd che se vira. El pegrino i gēga qlicatrolaplicara. E seruaremo i esso el mō de vinegia: qle certamēte fra glialtri e molto da cōmedare. E mediante qillo i ogni alero se porra guidare. E qito diuideremo i. 2. pti pncipali. L. una chiamaremo iūctario. E laltre dispōne. E p. de luna: e poi de laltre successiua mēte se vira scōdo l'ordie i la pposta tauola contenuto. Per la qd facilmente el lectore potra le occur. uenire trouare secondo el numero de suoi capitoli e carti.

Loi cō lo debito ordie che salspecta uol sap bē tenere vn quaderno cō lo suo g'oma le a qd che qui se dira con diligētia stia a tēto. E acio bē finēda el pcesso: idurremo i capo vno che mo vinouo comēgi a traficare como p ordie deba procedere mētenere soi conti e scripture: acio che lucitāmēte ogni cosa possi ritrouare posta al suo luogo p che nō asertando le cose debitamēte a li suoi luoghi uerebbe i grandissimi trauagli e cōfusiōi de tutte sue facēde. Jutta cōe dictū vbi nō ē ordio ibi est cōfusio. E pero a pfecto documēto dogni mercante de tutto nro pcesso faremo como di sopra e dicto. 2. pti pncipali. Le qli apertamēte q sequere chiariremo: acio fructo salutifero sabbia ipcedere. E pzia dimostrando ch cosa sia iūctario e como sabbia fare. De la pte pncipale de qito tractato vera iūctario. E che cosa sia iūctario: e cōmēfra mercantē sabbia fare. ca°. 2. Cōueniēte adonca p mēte psupponere e imaginare che ogni opante e mosso dalfine. E p poter qlo debitamēte cōsequere fa o zni suo sforzo nel suo pcesso. vnde el fine de qliche traficante e de cōsequere licito e cōpetere guadagno p sua substantia. E po sempre con lo nome de mēter domēdio: debiano cōmençare lozo facēde. E i nel p. dogni loz scripture: el suo sanco

Изобр. 5. Заглавната страница на книгата на Лука Пачиоли *Sum(m)a de arithmetica, geometrica, proportioni & proportionalità*. Vinegia, Paganino de Paganinis, 1494 г.

6 Така наречената „американска“ счетоводна форма фактически е създадена от един изключително извезстен за времето си френски автор – Едмон Дегранж. Тя се основава на някои предишни усъвършенствания в италианската счетоводна форма и правилното ѝ наименование е Дневник-Главна книга. По-нататък отново се обръща внимание на приложението на тази счетоводна форма у нас.

Създаваната счетоводна литература дава възможност модернизирането на счетоводството да се разпространява в практиката на търговците в цяла Западна Европа – от Италия към другите западноевропейски държави по главните търговски пътища – към Германия и към Франция и Холандия. Този така наречен „литературен период“ от историята на счетоводството, вече през втората половина на XIX в., постепенно еволюира в създаването на националните счетоводни школи. Тогава счетоводството от една свършена техника за водене на търговските книги прераства в научна теория със свои собствени принципи, еманципиращи се от търговското и от административното право. В последната четвърт на XIX и в началото на XX в. счетоводната теория ще започне да се преподава във висшите търговски училища на Западна Европа. На тази основа ще се развива търговското, а в неговите рамки и получаващото все по-голяма самостоятелност счетоводното законодателство.

Изобр. 6. Христати Павлович (1804 – 1848)

Независимо от това бурно развитие разпространението на счетоводната литература в пределите на Османската империя значително се забавя. Според Д. Спасов най-старата книга по счетоводство на гръцки език, известна ни днес, е „Двойно счетоводство или ръководство по търговски книги, съставено на нашия говорим диалект от Томас Димитриу от гр. Сатиста“. Книгата е издадена през 1794 г. във Виена (Spasov, 2000, р. 104)⁷. През първата половина на XIX в. са публикувани и други книги със сходна тематика от гръцки автори (Spasov, 2000, pp. 104 – 105). Ив. Русев отбелязва, че гръцкото влияние сред българите се осъществява главно в две насоки.

а) Чрез заимстване на модела за модерно търговско образование. Влиянието на Балканите идва от Западна Европа, преди всичко от Франция, но за нас, поне в самото начало по отношение на търговията то преминава през по-напредналите гръцки търговци и образователни центрове.

б) Чрез ползване на гръцките учебни издания и практически ръководства по търговия, които са издавани първоначално във Венеция,

а по-късно във Виена и Триест (Roussev, 2006a, pp. 46 – 48).

Това влияние е напълно разбираемо и то помага на българите при първите им опити за създаване на собствени ръководства по търговия. Най-вероятно тяхното начало

⁷ Цитираните изследвания на Д. Спасов са правени преди повече от 40 години, но засега не са ни известни други, които да променят изложеното от него.

може да бъде отнесено към втората четвърт на XIX в. В своето подобно на енциклопедия съчинение „Славеноболгарское детеводство“ от 1835 г. Неофит Бозвели описва много качества, които един търговец следва да притежава. Първите две качества, които той посочва, са „да е искусен по Арифметика“ и на „донѣа скриптура (двойствено писаніе)“ (Andreychin, 1978, p. 125). Този факт показва, че разбирането на значението за двойното счетоводство за успешната дейност на търговеца вече става известно по българските земи. През същата 1835 г. е издаден и „Писменник общополезен на секиго единородного ми болгарина от кой и да е чинъ и возрастъ...“ от Христати П. Дупничанина (Sprasov, 2000, pp. 105 – 107; Roussev, 2006b, pp. 21 – 22)⁸. Сред много други практически знания, които са описани в книгата, се отделя внимание на чисто счетоводните способности, каквито са изготвянето на инвентара и съставянето на двустранни счетоводни записвания. Така още в първите издания на български език, носещи характера на ръководство по търговия, на знанията за двойното (италианското) счетоводство е отредено значимо място. За съжаление, нивото на обучение и практиката на търговците през този етап остават на твърде ниско равнище в сравнение със западноевропейските.

56		57		55	
Таблица давано		земателна		Таблица на торговскій-а Инвентаріонъ.	
Да даде	Господинъ Філіппъ	Да земе	Господинъ	Инвентаріонъ или РАСПИСАНІЕ	
1834	1834	1834	1834	Инвентаріонъ или РАСПИСАНІЕ	
Майя 20	Майя 20	Майя 20	Майя 20	на	
За сѣдователны-те търговини,	За сѣдователны-те търговини,	За сѣдователны-те монеты, кон-	За сѣдователны-те монеты, кон-	Общи-те назнъ вещи, кон-то се най-	
кои-то днесъ земалъ, сирѣчь:	кои-то днесъ земалъ, сирѣчь:	то самъ земалъ, сирѣчь:	то самъ земалъ, сирѣчь:	доха у вещепродавни-ца-та	
				на 1 Марта 1834	
60 оки захаръ по 1 гр. гр.	420 —	10000 рубята по 10 гр.	10000	ГОТОВИ ПАРИ У КАССА-ТА	
250 — кафе — 8 1/4	2062 20	350 ирмилъци — 23	8190	100 жълтици захаръ по 30 гр. гр.	5000.
75 — синило — 130	10500	350 тълъра — 22	7700	200 — жълт. — 24	4800.
234 додрѣ вино — 3 1/2	819	800 ципанове — 3 1/2	2500	300 — ирмилъци — 23	6900.
100 оки мас. дър. — 4 1/2	425	1/2 жълтъръ — 8	8	300 — ципанъ — 3 1/2	1750.
800 — орисъ — 2 1/2	1800				
21 кантар. желязъ — 34 1/2	928 8			ВЕЩИ.	
967 нѣла жито — 12 1/2	11990 32			200 оки захаръ по 6 1/2 гр.	1300.
4 1/2 — бопъ — 25	112 20			200 — синило — 130	11200.
5 — лоща — 18	90			250 — кафе — 8 1/4	2125.
50 оки маслени — 2	100				
	грощ. 29238 00		грощ. 29238	ПОТРЕБНИ СОСУДИ.	
Константинополъ 20 Майя 1834		Константинополъ 20 Майя 1834		Споредъ расписъ-а за	236 20
				ДОБРИ ВЕРЕСИ.	
				отъ Коста Божановъ тува гр.	289 - 14.
				— Манюла Іоан. у Серресъ	
				на 100 ципанъ по 3 1/2	2950 —
				отъ разны должници споредъ	
				расписъ-а	457 — 3196 14
				сичко-та стои грощ.	38517 34

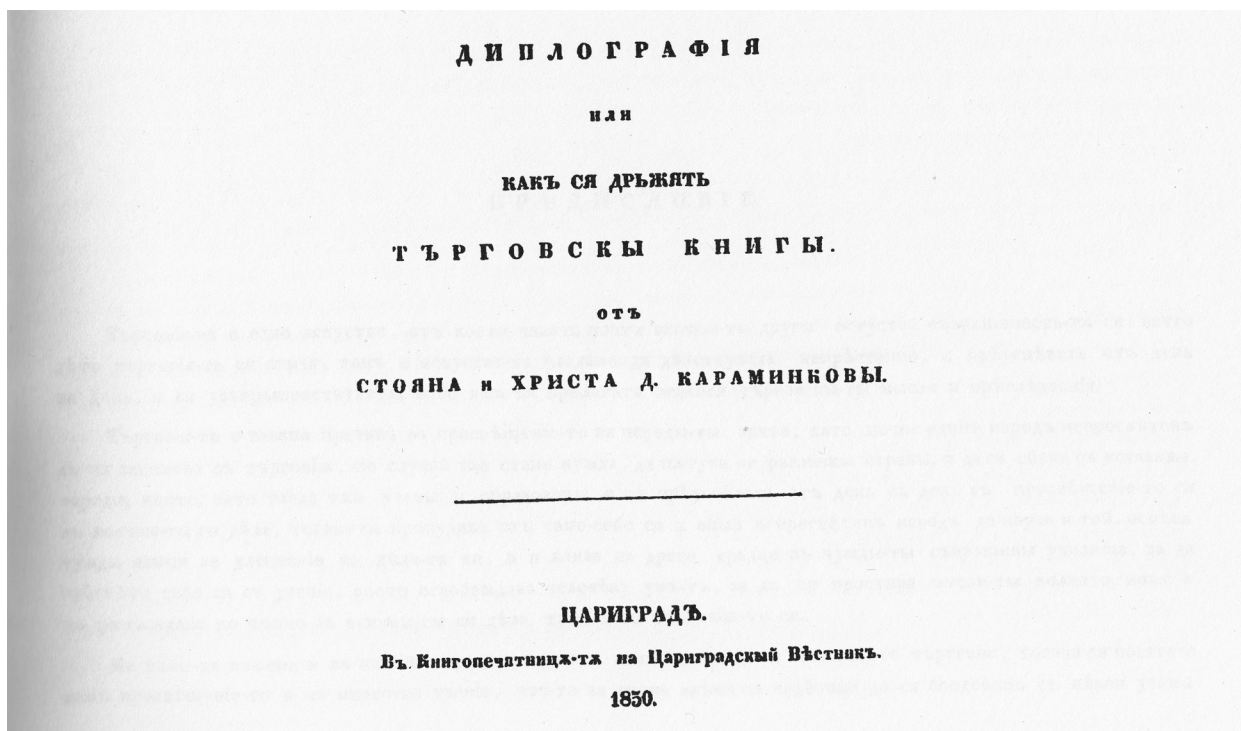
Изобр. 7. Из „Писмовник общополезен...“ на Христати Павлович, Белград, 1835 г. 7-4; 7-2

Ползването на гръцки и вероятно на някои западноевропейски издания, както и първите български опити, водят до издаването през 1850 г. в книгопечатницата на „Цариградски вестник“ на първата българска книга, посветена изключително на счетоводството. Това е „Диплогафия или какъ ся дръжатъ търговскы книги“, написана от братята Стоян

8 Заглавието на книгата е по-дълго, което е в съзвучие с тогавашните традиции на авторите.

и Христо Д. Караминкови⁹. Няма нищо странно в това, че те се занимават с търговия, имат открита кантора в Цариград и са съпричастни към борбата ни за национална българска църква. Те носят у себе си всички качества на прогресивно настроените тогава български търговци. Няколко обстоятелства правят тази книга изключително ценна за разглежданата тук тематика.

а) Това издание се появява в периода на подем на търговската дейност по нашите земи и с това отговаря на нуждите на българските търговци към получаването на по-модерни знания за воденето на техните книги. Дори самото заглавие, в което присъства понятието „диплография“, показва значението, което авторите ѝ са отдавали на знанията за двойното счетоводство. Счита се, че това е оригинална книга от български автори, които, разбира се, са ползвали гръцки, а може би и френски източници. Този факт не омаловажава нейното значение, тъй като всички западноевропейски автори от този период ползват изданията преди тях, а разбирането за плагиатство в съвременния му смисъл не съществува. В предисловието на книгата нейните автори посочват, че са усещали нуждата нашите търговци да имат на свой език подобно ръководство, и са ползвали „язык простъ и вразумителен...“. Затова с право се приема, че това е първата българска книга, посветена на воденето на двойното счетоводство, както тогава са го разбирали нейните автори.

Изобр. 8. Заглавната страница на „Диплографията“ на братя Караминкови (Цариград, 1850 г.)

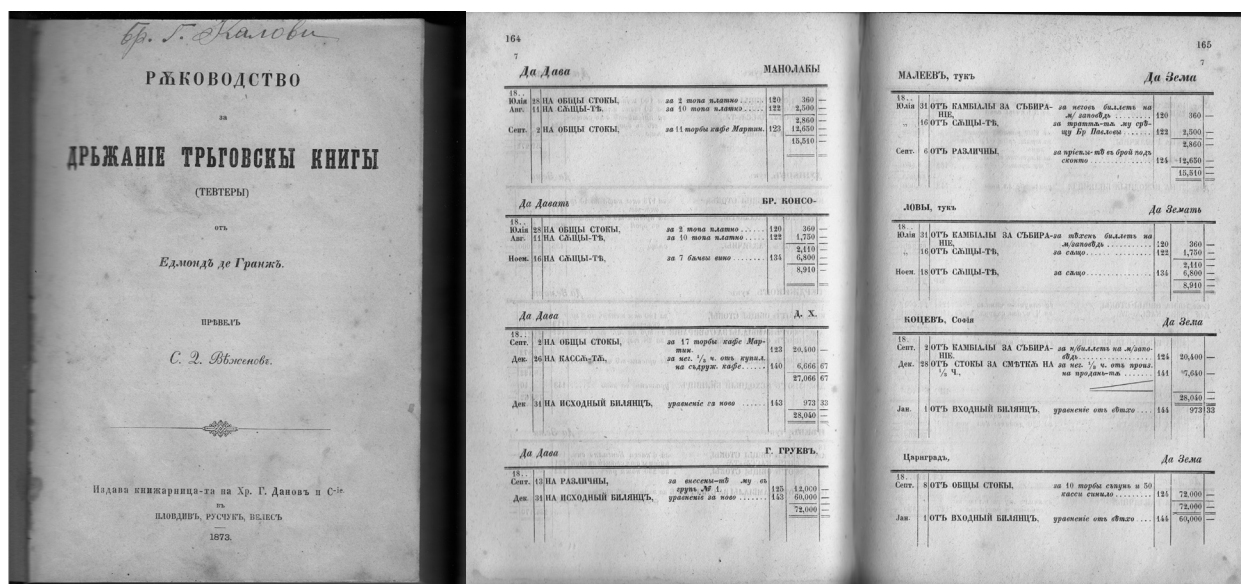
⁹ Книгата е достъпна като фототипно издание, изготвено по инициативата на проф. Д. Спасов, дипломиран експерт счетоводител, през 2000 г. в София. Това издание е възпроизведено в оригинална големина по екземпляра, който се съхранява в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

б) Както по-голямата част от книгите на западноевропейските автори и тази има характер на ръководство по воденето на счетоводството на едно търговско дружество. Авторите посочват, че диплографията учи как се държат „редовно и право“ търговските книги. Това е едно изкуство, при което всяко записване става двойно в главната книга (маестро)¹⁰. На първо място, авторите описват същността на диплографията, а след това правят сравнително пълна характеристика на търговските книги, които според тях следва да се водят. Трябва да се има предвид, че това не са само „чисто счетоводните“ книги на двойното счетоводство, като каса, дневна, главна, но и редица други, без които не може да се прави модерна търговия. Такъв характер имат описаните от авторите вносна, износна, магазинална, продавателна, книга за писма и други. Централно място в книгата заема подробният пример за счетоводно отчитане дейността на едно търговско съдружие. Представени са записванията, които следва да се правят в един тримесечен период по двете страни на счетоводните сметки, които са засегнати от извършените сделки. По отношение на касата и главната книга и в духа на тогавашната терминология те са Дава (лявата страница) и Зима (в смисъл на Взема – дясната). Записванията са направени по хронологичен ред със съответната взаимна номерация, така че да могат да се проследят. Правят се съответните равнения на оборотите, пренасянния на междинните сборове, празните места се „унищожават“ със счетоводно коляно и т.н. Като последна част в изданието са представени редица примери за писане на писма до контрагенти, както и техните отговори (книга за търговска кореспонденция). Всичко това показва не само пълно разбиране и разработване на процедурата на двойното счетоводство, но и комплексния характер на това търговско ръководство. Счетоводните записвания и датирането на писмата са от 1849 г. – годината, преди книгата да бъде отпечатана.

в) За очакването на българите да се сдобият с подобно търговско ръководство, говори фактът на многобройните спомоществователи, които са записали бройки, за да може книгата да бъде издадена. Спомоществователите са общо 472 българи, които поименно са изписани в края на книгата. На първо място следва да бъдат посочени някои от най-големите български търговци от онова време, с които авторите са имали взаимоотношения – братята Тъпчилещови, записали 10 бр., Христофор Тошкович – 10 бр., Димитър М. Тошков – 10 бр., Р. и Хр. Мавридови – 5 бр., А. Х Стоянчев и съдружие – 5 бр., и т.н. От своя страна, Г. С. Раковски, с когото те също са имали контакти, записва 10 бройки. Сред спомоществователите 15 души са посочени като учители. Сред тях са имената на бащата на Хр. Ботев – Ботю Петков, Райно Попович, Кръстю Пишурка, Йоаким Груев и др. Извън тях още 6 училища са предплатили своите екземпляри от книгата. Забележително е, че спомоществователи са и редица духовни лица – архимандрит Поликарп, архимандрит Максим Райкович, архимандрит Йосиф Бацууров, ъе-

¹⁰ През литературния период на счетоводството то е било оприличавано на изкуство (в смисъл на извънредно прецизен занаят) за водене на търговските книги. Въпреки това двойствеността, вечното рабство и хармонията в записванията по търговските книги са го правели в очите на незапознатите истинско изкуство, а някои автори, като известния като лекар, математик, изобретател и астролог Джироламо Кардано (1501 – 1576), дори са го оприличавали на магия.

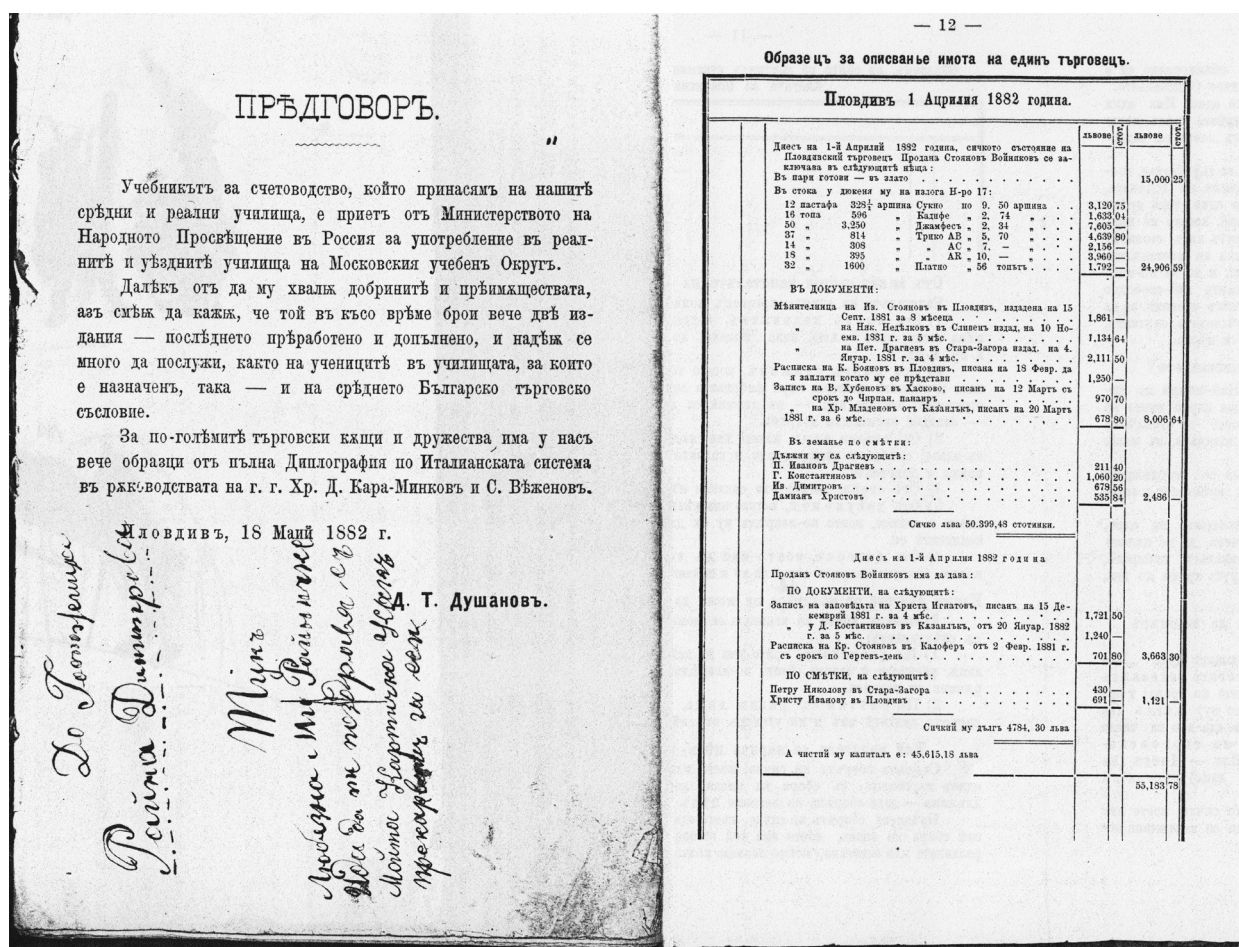
ромонах Василий Хилендарец, свещеници Лука и Михайл, скелофилакс поп Йован, отец поп-Петър и други.¹¹ Вследствие на това може да се твърди, че книгата е очаквана от тогавашния ни възрожденски елит в лицето на по-големите търговци, религиозни дейци, учители, словослагатели и много други, които са съзнавали значението на търговската ни книжнина.

Изобр. 9. Ръководство за дръжане търговски книги (тевтери) от Едмонд де Гранж. Превел С. Д. Веженев. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и сие.... 1873 г. 9-1, 9-2

Така още първата българска книга, която има характер на търговско ръководство, изключително насочена към воденето на счетоводството, дава тласък в модернизирания му. При това не само по отношение на практикуването му от търговците и от религиозните институции. Това е и времето, през което част от бъдещите български търговци са изучавали търговски знания първоначално преди всичко в гръцките училища. Д. Спасов пише, че през втората половина на XIX в. в българските класни училища започват да се преподават търговски знания, в т.ч. и „диплография“. Според неговите изследвания през учебната 1868/1869 г. в Габровското главно училище е изучавана дисциплината „Наука за търговията и търговски тефтери“ (Spassov, 1999). През 1873 г. Димитър Шишманов основа първото българско търговско училище в Свищов. За съжаление, то просъществува само една година и затваря врати. За по-значимо и вече подкрепено от държавата развитие на търговското образование по нашите земи може да се говори след Освобождението.

11 Тук имената са представени според съвременния правопис.

Изобр. 10. Д. Т. Душанов. Учебник за счетоводство, за държане на търговски книги. Пловдив, 1882 г. 10-1, 10-2

Интересът на българите към счетоводните знания се доказва и от появата на някои по-значими за времето си книги от чуждестранни автори, преведени, а в някои случаи дори „побългарени“. Така през 1858 г. възрожденският деец Атанас Гранитски прави превод с някои допълнения на издадената десет години по-рано книга на гръцкия автор Константинос Г. Мелас „Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и за търговски дела.....“. Четвъртият раздел от този обемист труд е посветен на счетоводството – правенето на изчисленията, воденето на книгите, образците на търговска кореспонденция и т.н. (Roussev, 2006b, pp. 25 – 26). Този превод излиза малко след книгата на братята Караминкови, а това показва интереса и стремежа на търговците към модерността на времето.

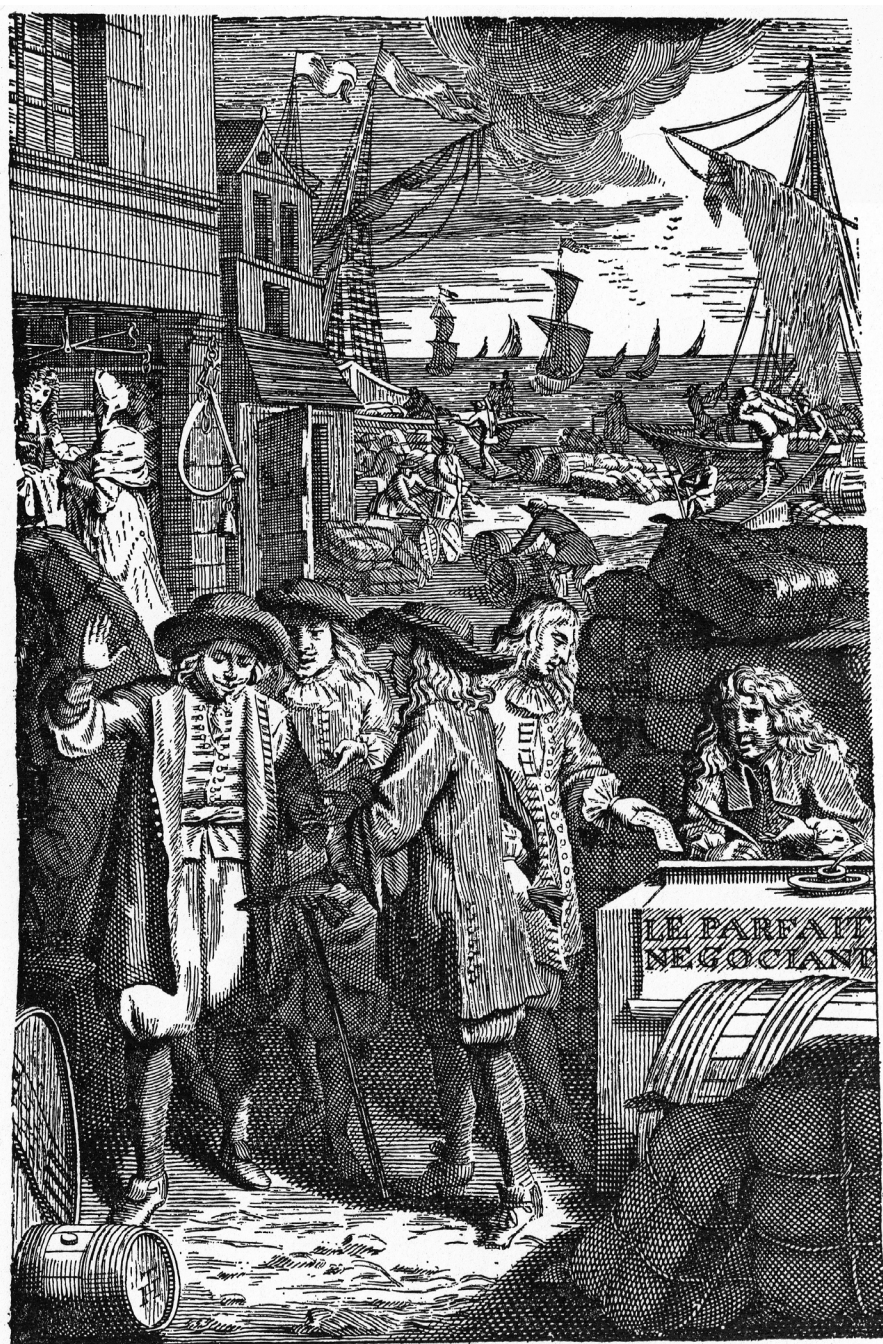
Вероятно през втората половина на XIX в. започва един по-висок етап от прилагането на двойното счетоводство. За това свидетелства и фактът, че през 1873 г. в превод на Ст. Веженов излиза книгата на един от най-популярните френски автори от края на XVIII и началото на XIX в. Това е книгата „Ръководство за държане на търговски книги (тефтери) от Едмон Дьогранж“ (Roussev, 2006 c, pp. 36 – 42). Тази книга е издавана многократно във Франция и още в началото на XIX в. е преведена на почти всички европейски

езици. Голямата заслуга на Едмон Дьогранж към развитието на счетоводството е, че по същество, той създава една нова счетоводна форма, популярна до средата на миналия век у нас под наименованието „Дневник-главна книга“. За времето си тя получава изключително широко разпространение в Северна Америка, поради което, макар и несправедливо, е наречена „американска форма“ или „американско счетоводство.“ Тази счетоводна форма в действителност модернизира познатите дотогава счетоводна процедура и последователност на записванията по трите основни счетоводни книги. В нея се обединяват записванията по дневника (хронологически по характер) с тези по главната книга (систематически). Все пак тя е приложима за търговци с не толкова големи мащаби на своята дейност, макар че през годините многократно е била усъвършенствана с цел по-широкото ѝ разпространение. За нас обаче от най-голямо значение е обстоятелство, че една модерна за времето си счетоводна форма става достояние на българските търговци през втората половина на XIX в.

Наред с това в онези години се затвърждава тази счетоводна терминология, преминала от латинския и говоримия италиански през френския език, която се ползва и в наши дни. По традиция френските автори от този период обръщат сериозно внимание на правилната счетоводна терминология. През 1882 г. Д. Душанов превежда от руски книгата „Учебник за счетоводство, за държане на търговски книги“ (Rossev, 2007, pp. 61 – 62). Тази книга е била насочена изключително към нуждите на „учениците в училищата“, което показва, че началото на по-системното търговско образование вече е поставено. През този период немската и руската счетоводна литература не оказват никакво по-значимо влияние на практиката у нас. Това обаче ще се промени, след като през първата четвърт на XX век редица бъдещи български икономисти, финансисти и юристи ще получат своето образование в немските университети.

В заключение на тази част следва да се посочи, че за модернизирането на счетоводството, особено през втората половина на XIX в., способства и вече излизащата от печат счетоводна литература. От една страна, желанието за по-модерни знания води до издаването в български превод на някои значими за времето си счетоводни ръководства от чуждестранни автори. Не бива да се пренебрегва и фактът, че нашите търговци успяват да напишат и собствено ръководство, съобразено с търговските отношения по нашите земи. Вероятно по-слабата грамотност сред една немалка част от търговците, както и непознаването на западноевропейските езици, като цяло, за народа ни са били сред основните пречки за по-широкото навлизане на счетоводната литература от Западна Европа. С развитието на образователното дело след Освобождението, и особено в начало на XX в. тази слабост постепенно ще бъде преодолявана.

4. Търговското законодателство

Der vollkommene Kaufmann

Изобр. 11. Жак Савари. Идеалният търговец. Париж, 1675 г.

За някакво регулиране на търговската дейност с писани правни норми от страна на властта може да се говори с възраждането на свободната търговия в Западна Европа през XII – XIII в. Както самите търговци, така и владетелите по места, са имали интерес от защита и определена сигурност при сключването и изпълнението на сделките. С увеличаването на мащабите на дейността нараства значението на записванията по търговските книги и на тяхното съхранение. В редовното водене на търговските книги постепенно започват да се пресичат не само търговските, но и публичните интереси. Съществуват исторически сведения за някои, макар и откъслечни опити за определено регулиране при воденето на търговските книги, например като тяхното прошенуване и регистриране в общините (Sokolov, 1996, pp. 48 – 53). Доколкото това представлява

публичен интерес, за да се създаде и да се наложи определена търговска кодификация, следва да има силна и централизирана държавна власт. Разпокъсаността и политическата слабост на италианските търговски градове републики по времето на Ренесанса е основната причина това да не случи при силното развитие на търговията в тях.

JONES'S ENGLISH SYSTEM OF Book-Keeping,

BY SINGLE OR DOUBLE ENTRY,
IN WHICH IT IS IMPOSSIBLE FOR AN ERROR OF THE MOST TRIFLING
AMOUNT TO BE PASSED UNNOTICED;
CALCULATED EFFECTUALLY TO PREVENT THE EVILS ATTENDANT ON THE
METHODS SO LONG ESTABLISHED;
AND
ADAPTED TO EVERY SPECIES OF TRADE.

SECURED TO THE INVENTOR,
BY THE

King's

Royal

LETTERS

PATENT.

THAT MAKES IT ILLEGAL FOR ANY PERSON TO USE THE METHOD
WITHOUT THE
PATENTEE'S LICENSE OR AUTHORITY;
WHICH IS GIVEN WITH THE WORK.

Bristol:

PRINTED BY R. EDWARDS,

AND SOLD BY THE AUTHOR; BY GROSVENOR AND CHATER, STATIONERS, CORNHILL, LONDON;
AND ALL THE PRINCIPAL BOOKSELLERS IN GREAT BRITAIN AND IRELAND,

1796.

[Entered at Stationers' Hall.]

Изобр. 12. Едуард Томас
Джонс. Английска система по
счетоводство, едностранно и
двустранно ...
Бристол, 1796 г.

Първият пример за успешна държавна регламентация на търговията е във Франция по времето на Луи XIV, сполучливо наречен „краля слънце“. При управлението на неговия министър на финансите и значим реформатор в областта на меркантилизма Жан Батист Колбер през март 1673 г. е създаден първообразът на съвременните търговски закони – Ordonnance

de Commerce. В него са включени дванадесет глави, в които са обединени 122 самостоятелни члена¹². Глава III е наречена „За книгите и регистрите на едрите търговци, продавачите и банкерите“ (Titre III „Des livres et registres des négociants, marchands et banquiers“)¹³. Тя съдържа десет члена, които изцяло са насочени към изпълнението на поставените от държавата норми по отношение на воденето на счетоводството на търговците. При това те са записани по начин, който предполага постигането им в бъдещо време. Това, от своя страна, показва, че за първи път на търговците се вменява едно законово задължение, което те са длъжни да изпълнят. Оттогава до наши дни задължителното водене и публичното представяне на търговските книги става едно от качества на всеки търговец, които го правят да бъде вписан като такъв.

С това е поставено началото на търговското законодателство в Западна Европа. На тази основа, с изключителните заслуги на Наполеон Бонапарт, през 1807 г. е създаден френският Code de Commerce, който просъществува в качеството си на търговски закон почти 200 години. От своя страна, търговски закони създава Прусия, а впоследствие и обединена Германия. През 1794 г. влиза в сила Allgemeine Landrecht für die Preussischen Staaten, през 1861 г. е приет Allgemeine Deutsche Handelsgesetzbuch, а през 1898 г. и досега действащият в Германия Handelsgesetzbuch. Френският източник от 1807 г. и немският от 1861 г. стават основа за реципиране на търговскоправните норми и за създаването на националните търговски законодателства от всички континентални европейски държави през втората половина на XIX в.¹⁴

Почти до средата на XIX в. в Османската империя няма кодифицирана никаква търговскоправна материя. В областта на търговията се прилагат обичайните норми на шериатското право и отделни султански фермани. Едва ли може да се говори и за някакво по-сериозно влияние на търговската практика от западноевропейските държави. От друга страна, светските законови норми не биха могли да имат по-значимо приложение в земите с официална мюсюлманска религия. Всички тези особености се отнасят и до дейността на българските търговци през този период. Това се променя по времето на Танзимата, когато под влиянието на Франция са приети редица закони, които пряко или косвено се отнасят до осъществяваната търговска дейност. Търговският закон на Османската империя влиза в сила от 1850 г. Историците считат, че той е почти буквален превод от френския Code de Commerce от 1807 г. с някои дребни отклонения и поправки, което е напълно разбираемо предвид силното френско влияние от този период (Atanasova, 2014, pp. 55 – 57). Счита се, че той „се характеризира с краткост и яснота, което го прави удобен за правоприложение“ (Tokushev, 2008, p. 176). Последното обстоятелство е от огромно значение в земите, които в образователно и културно отношение значително изостават от западноевропейските

12 ORDONNANCE DE 1673 Édit du roi servant de règlement pour la commerce de négociants et marchands tant en gros qu'en détail, Présentée par M. Edouard Richard.

13 Преводът на глава III от Ordonnance de commerce от френски език дължим на член-кореспондент, проф. д.и.н. Иван Русев.

14 Извън тези процеси остава Великобритания, в която дълго време се разчита на common law (обичайно право). Това е така, защото за разлика от страните на континентална Европа във Великобритания не са приети основните принципи, категории и методи на старото римско право. Казано по друг начин, Великобритания върви по свой път на кодифициране на търговското право, който обаче не става модел за континенталните европейски държави през XIX в.

по същото време. През 60-те и 70-те години на XIX в. законът е бил превеждан и издаван на български език. Доколко обаче българските търговци са го познавали и са спазвали неговите изисквания и доколко той е играл някаква положителна роля в тяхното развитие и модернизиране на дейността им до Освобождението, няма сериозни доказателства и на тази основа изследвания.

Непосредствено след Освобождението някои от турските закони, сред които и Търговският, продължават още известно време да бъдат прилагани в нашата страна. Основната причина за това е невъзможността от съвременното създаване на техните български еквиваленти. Един от първите сред тях е Законът за задълженията и договорите от 1892 г., който има огромно значение в областта на гражданското право. Той е бил изготвен на основата на италианския *Codice civile* от 1865 г., който е реципиран от френския *Code Civil*, разработен и приет под непосредственото ръководство на Наполеон Бонапарт.

Първият български Търговски закон влиза в сила от 1 януари 1898 г.¹⁵ Съгласно неговия чл. 823 „изгубват силата си всички ония закони и наредби, които се отнасят до предмети, предвидени в тоя закон“. За разлика от френския източник в турския Търговски закон, нашият почива на системата на немското търговско право. Първият български Търговски закон е заимстван пряко от унгарския му еквивалент от 1875 г. Той, от своя страна, е реципиран от немския Търговски закон от 1861 г. (*Allgemeine Deutsche Handelsgesetzbuch*). По същото време в Германия е приет новият немски Търговски закон (*Handelsgesetzbuch*), но това обстоятелство вероятно все още не било известно на българския законодател. Така, от самото му начало, нашето търговско и в частност счетоводно законодателство се изграждат преди всичко на основата на немската школа. Малко по-късно тя става основополагаща и за създаващата се и постепенно модернизираща се самостоятелна счетоводна теория от първата четвърт на XX в.

Глава четвърта от книга първа на Търговския закон е наречена „За търговските книги“. Както и в другите национални търговски кодификации, воденето на търговски книги е прието за едно от качествата на всеки търговец. Затова то е регламентирано в самото начало на закона. Съответно глава четвърта се състои от 14 члена, които имат различен обем, а самите те са разделяни от неномерирани абзаци. В тази глава са включени както счетоводно-правни норми, така и такива, които защитават публичния интерес. Независимо от силното немско влияние в закона по отношение на частта за търговските книги може да се установи, че българският законодател е ползвал и френския модел. Това се отнася до посочването на „задължителните“ за водене търговски книги – дневник, книга за инвентарите и равностметките и книга за копиране на търговската кореспонденция. Законодателят обаче не визира начините, по които трябва да се водят счетоводните записвания – по способа на простото или на двойното счетоводство. Практиката на европейските търговски закони от онова време показва, че е застъпена единствено хипотезата за „редовно“ водене на търговските книги, без изрично позоваване на метода на отчитане¹⁶. Извън това, вече по немски

15 Утвърден с Указ № 93 от 18 май 1897 г., обнародван в „Държавен вестник“, брой 114 от 29 май 1897 г.

16 Разбирането за „редовно“ водено счетоводство няма законово определение. Може да се приеме, че законодателят има предвид наложилата се практика на добросъвестно и ежедневно вписване на всички търговски сделки и други стопански факти, които водят до промени в имуществото на търговеца. Разбирането за задължително прилагане на двойното счетоводството ще бъде регламентирано по законов път по-късно.

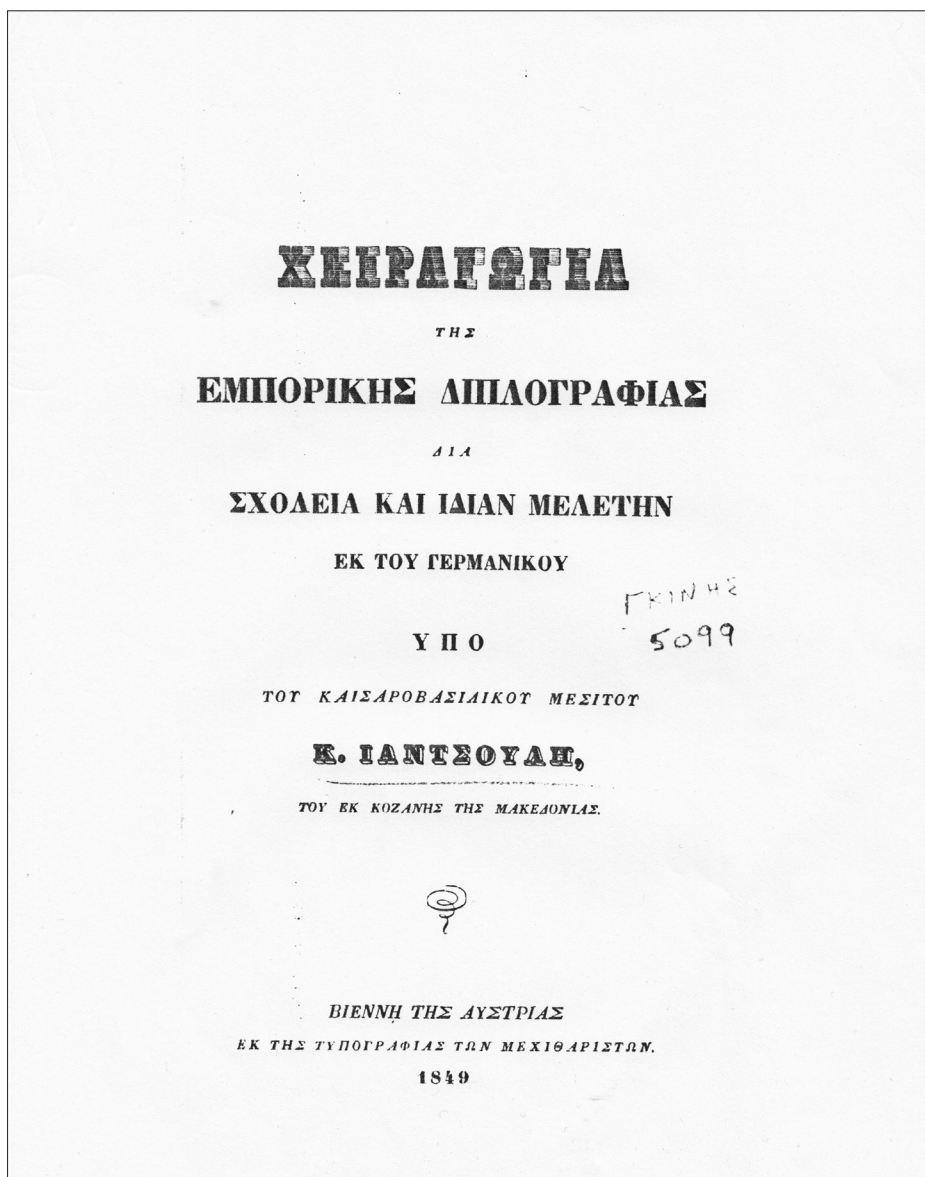
образец, от търговците се изисква изготвянето на встъпителен инвентар и равностетка за установяване на „отношението на актива към пасива“. Фактически това се постига чрез ежегодното съставяне на счетоводния баланс, за да може да бъде установено намалението или увеличението на чистото имуществото (капитала на търговеца). Публичният интерес на държавата е защитен и от следните норми. Съгласно чл. 37 – чл. 40 търговските книги следва да се водят грижливо и да бъдат подпечатани от „надлежния нотариус или околийски съдия“. Въведен е десетгодишен срок за съхранение на търговските книги от датата на последното вписване по тях. Допуска се редовно водените книги да служат като доказателство в споровете, които произтичат от търговски сделки. Интересен е текстът на чл. 43, според който доказателствената сила на търговските книги не се нарушава, ако те се водят от помощниците на търговеца. С нарастване мащабите на търговията, и особено със създаването на по-големите търговски дружества започва да се формира професията на счетоводителя. Това обаче е свързано и с развитието на търговското образование, което, от своя страна, става един от факторите за модернизирането на счетоводството в началото на XX в.

Освен общите норми към воденето на търговските книги в закона са включени и текстове, които се отнасят до отделните правни форми на сдружаванията. Към воденето на счетоводството на акционерните дружества са включени редица чисто счетоводно-правни норми, чиято строгост отново е под влияние на немската концепция за прилагане на „принципа на предпазливостта“ при оценяването на имуществото на търговеца. Относителното отделяне на счетоводно-правните норми от търговските и административните изисквания в закона е друг пример за модернизирането на счетоводството в нашата страна. Това става под влиянието на усложняването на дейността на търговците, на формите на техните сдружавания, но и на основата на формиращата се счетоводна теория. Добър пример в това отношение е влезият в сила от 4 май 1924 г. Закон за дружествата с ограничена отговорност¹⁷. В неговия чл. 25 са включени изключително консервативни норми по отношение на оценката на активите и пасивите на дружеството. Така например нито една позиция от имуществото на търговеца не може да бъде представена в счетоводния баланс по стойност, която да е по-висока от вече платената за нея или по която тя е била произведена. По тогавашната терминология това е коштуемата стойност, наричана сега цена, придобиване или себестойност. Това изискване на немската школа, познато като „принципът на по-ниската стойност“ (Niederswertprinzip) става един от водещите във формиращата се у нас счетоводна теория и развитие на законодателството.

Влизането в сила на Търговския закон спомага много за модернизирането на счетоводството на търговците в България. Осигурена е нормативната основа, която е характерна за всички западноевропейски държави през XIX в. Практиката следва да се развива в установените от закона рамки. Защитени са както интересите на търговците, така и на тре-

17 Утвърден с Указ № 88 от 4 май 1924 г. и обнародван в „Държавен вестник“ бр. 38 от 8 май 1924 г. Влизането в сила на този закон също е под влиянието на немската школа. Дружеството с ограничена отговорност се счита за „изобретение на немското законодателство“, тъй като на 20 април 1892 г. в Германия е приет първият Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung. Успешното съчетаване на предимствата на персоналните с тези на акционерните дружества бързо го правят най-разпространената форма на търговско сдружаване в страните от континентална Европа.

тите лица. Административните изисквания охраняват публичния интерес на държавата. При това неспазването на законовите норми в частта за воденето на търговските книги следва да се санкционира, което е предупреждение към нередовните търговци.

Изобр. 13. Наръчник по търговска диплография за училищата и за индивидуално обучение, превод от немски език от Императорския комисонер К. Янчули [родом] от Кочани в Македония. Виена, 1849 г.

Тук обаче следва една интересна особеност в нашето стопанско законодателство. Малко по-късно законодателят приема един подход за самостоятелно законово регламентиране на счетоводството, извън основополагащите норми на Търговския закон. Това обаче не е моделът на Франция или на Германия, а най-вероятно е продиктуван от политическата и стопанската обстановка в нашата страна. След края на Първата световна война тя се характеризира с политическа нестабилност и изоставане в стопанското развитие. В много области се налага по-значителна държавна намеса, за което се създават отделни закони.

Вероятно на тази основа от 1 януари 1922 г. влиза в сила самостоятелен Закон за търговските книги, към който е издаден и Правилник за приложението му¹⁸. Така се налага една практика, която ще продължи и по-нататък, към законите да се издават и правилници, чрез които да се постигне по-пълно изясняване на урежданата материя. В това прозира обаче и по-значимата държавна намеса за еднозначното разбиране на законовите норми. Особеното в това отделяне на „чисто“ счетоводното от по-общото търговско право у нас е, че по такъв начин законодателят се опитва да внесе в него и някои чисто фискални норми. Това обаче е недопустимо да стане чрез пряка намеса в Търговския закон. Пътят е намерен чрез самостоятелен закон за търговските книги (счетоводството). По същество, той е субсидиарен на Търговския закон, но в него законодателят може да внася и норми, които са по-скоро в негов, отколкото на търговското съсловие интерес. Казано по друг начин, тогава в България се поставят основите на разбирането, че освен за нуждите на търговците счетоводното законодателство трябва да служи и на определени фискални интереси¹⁹. Ето какво е мнението на един от съвременниците тогава: „Този закон биде изработен от една комисия вещи счетоводци, която имаше за задача да изясни в него всички ония положения, които засягаха разните търговски и други съсловия, да гарантира на фиска един действителен облагаем резултат от дейността на предприятието (курсивът мой – А.С.) и най-после да даде на правосъдието възможност при спорове да се позовава на едно систематично сметководство“ (Минов, 1934). Независимо от този уклон за по-значима държавна намеса в Закона за търговските книги от 1922 г. и в заменилата го впоследствие Наредба-закон за търговските книги от 1936 г. счетоводното законодателство непрекъснато се допълва и се усъвършенства²⁰. Считаме, че това се дължи и на успешно развиващото се вече счетоводно образование и на редицата публикации на нашите първи университетски преподаватели и учени в областта на счетоводството.

След Освобождението и в началото на XX в. у нас започва сравнително по-масовото издаване на счетоводна литература. В началото това са преди всичко ръководства по счетоводство (държане на търговски книги), които освен от търговците се използват при обучението в държавните и частните търговски училища. Такива се откриват в Свищов, Русе, София, Пловдив, Варна, Бургас и т.н. Бъдещите специалисти с висше образование по правни, търговски и счетоводни знания по това време са ги изучавали единствено в чужбина, най-вече в Германия. Началото на българското висше търговско образование е поставено през 1920 – 1921 г. Това става с учредяването на Свободния университет за политически и стопански науки в София и на Висшето търговско училище във Варна. В тях не само се преподават счетоводни дисциплини, но и оставят едно значимо писмено наследство професорите Г. Йонков, Д. Добрев, Ф. Белмер, В. Гериловски и др. Вече се четат лекции и се публикуват трудове не само по практическото прилагане на счетоводството, но и по създаващата се у нас счетоводна теория. В това отношение, още в самото начало, особени заслуги имат

18 Законът е публикуван в „Държавен вестник“ бр. 83 от 15 юли 1921 г., а Правилникът – на 13 декември 1921 г.

19 Тези особености на българското счетоводно законодателство не са предмет на настоящото изложение. По-пълно те са разгледани в друго изследване – вж: Svtakov, 2019.

20 Утвърдена с Указ № 113 от 20 март 1936 г. и обнародвана в „Държавен вестник“ бр. 70 от 28 март 1936 г.

професорите Д. Добрев в София и Ф. Белмер във Варна. Отново под влияние на немската школа и у нас теорията и практиката тясно се обвързват с развитието на търговското и впоследствие с отделящото се счетоводно законодателство. Развиват се университетски дисциплини не само като общи и специализирани отраслови курсове по счетоводство, но и като „Учение за предприятието (единичното стопанство)“, „Учение за балансите“, „Теория и анализ на балансите“, „Ревизия на търговските баланси“, „Счетоводство и калкулации“ и др. Този модел на връзка между теорията, законодателството и практиката ще бъде прекъснат в края на 40-те години на XX в. с промяната на общественно-политическата система в страната ни.

Като част от цялостния процес на модернизация в търговското законодателство следва да се разглежда и създаването на Института на зачетите експерт-счетоводители в България²¹. Това става с приемането на самостоятелен закон, с което своевременно се отговаря на една обществена потребност, особено нагледна по време на световната икономическа и финансова криза от 1929 г. Нашият закон е силно повлиян от немския модел на стопанските проверки (Wirtschaftsprüfung) и използваната терминология от началото на XX в. В България е създадена професионална организация на вискоквалифицирани счетоводители, които, за да бъдат вписани като такива, следва да положат писмен и устен изпит по търговскоправни, счетоводни, данъчни и административни знания. Издържалите успешно изпитите полагат клетва, подписват клетвен лист пред мировия съдия и са длъжни да внесат реална гаранция от 10 000 лв. Тези зачети експерт-счетоводители изпълняват редица отговорни функции в управлението и контрола над законността на стопанската дейност в страната до 1948 г. Тогава, в резултат на налагащата се нова политическа обстановка и социално-икономически отношения, законът е отменен и професията на зачетите експерт-счетоводители е ликвидирана²². Тя ще бъде възстановена през 1991 г. с необходимостта от стопанска реформа по пътя към свободна пазарна икономика²³.

Друга сфера от обществения живот, в която може да се проследи влиянието на нормативните регулации в модернизиранието на счетоводството от началото на XX в., е дейността на религиозните институции. Независимо че по-нататък цитираме един ограничен в сферата си на приложение регулаторен акт, той е красноречив пример в това отношение. Със свое Окръжно № 3318 от 18 януари 1910 г. Българската екзархия в Цариград изпраща до митрополитите, управляващи епархии, архиерейските наместници, ректора на Духовната семинария, управителите на средните и петокласните училища и главните учители на трикласните училища, при които има пансион, „Наставления по екзархийското сметководство“. Тези писмени наставления са в допълнение към изпратения преди това с Окръжно № 896 от 1909 г. правилник. Тази загриженост е продиктувана от желанието на Българската екзархия да се съдейства за „правилното водене на сметководните книги“. Използваните два термина – „сметководство“ и „счетоводство“, са синоними, като с годините първият

21 Законът за института на зачетите експерт-счетоводители е утвърден с Указ № 24 от 1931 г. и е обнародван в „Държавен вестник“ бр. 11 от 17 април 1931 г. Следващата година към него е приет и Правилник за приложението му, каквато е наложилата се вече практика.

22 За дейността на този институт има редица публикации в нашата специализирана литература. По-подробно вж: (Roussev, Stoynov, Savova-Simeonova, 2022).

23 По-пълно този процес е разгледан в изследване на Ив. Русев и А. Свраков. Вж: (Roussev, Svrakov, 2024).

от тях загубва смисъла си. В условията на работа на религиозните институции и училищата към тях не може да говори за търговски книги. Фактически с това се разширява предметът на счетоводството – не само за търговските дела, но и за различните институции, които не работят за печалба, а събират и изразходват средства по бюджет. Обединяващото в случая е, че съществува обособено имуществено под формата на пари, вещи, вземания и задължения, освен това се получават приходи и се правят разходи, а всичко това следва да бъде отразено по счетоводен път. Никъде не се прокрадва съмнение, че стопанската информация може да бъде достоверна само ако бъде отразена и съхранена чрез едно редовно водено счетоводство. От друга страна, то дава възможност да бъде осъществяван систематичен контрол върху движението на имуществото.

Така, съгласно Правилника и Наставленията задължителните сметководни книги, които трябва да бъдат водени от ведомствата на Българската екзархия, са следните:

- а) Обща приходно-разходна книга (касова).
- б) Приходна квитанционна книга.
- в) Инвентарна книга.
- г) Книга за ценностите.

Изисква се ежедневно водене на приходите и разходите, но само срещу издаваните за това първични документи. За получаваните приходи се издават квитанции от цитираната по-горе книга, което следва да се приема и като форма на строг контрол. Разходите могат да бъдат изплащани само срещу представени редовни оправдателни документи. Предварително се именува отделните партии за приходите и за разходите, така че записванията да се правят по колони за всяка от тях. Така се създава информация и на аналитично ниво – по видове приходи и разходи. Този модел на обединяване на дневника (ежедневното регистриране на касовите операции) с разнасянето на приходите и разходите по съответните им партии (колони по страниците) облекчава работата на счетоводителите. Движението на движимото и недвижимото имущество следва да бъде текущо отразявано в Инвентарната книга. При покупката на съответната вещь направеният разход се записва по Общата приходно-разходна книга по стойност. В същото време, тази вещь се отразява като налична и в Инвентарната книга. Така се следи за нейното състояние и използване. Книгата за ценностите се води със записвания по прихода и по разхода, но само в количествено изражение.

Тези регулации са добър пример за ефективно създаване на един модел на просто, инвентарно счетоводство при воденето на задължително определени книги. Това означава, че в случая не се касае за организиране на двойно счетоводство с характерните за него счетоводен баланс и затворена система от сметки за отразяване на двустранните записвания. За нуждите на цитираните по-горе ведомства това не е било необходимо. Основната причина за това е, че в тяхната дейност не се отчитат такива абстрактни счетоводни понятия като капитал (чисто имущество), печалби и загуби. От значение обаче е стремежът към модернизиране на текущите записвания и възможността за последващ контрол. Затова Наставленията завършват със следното показателно по смисъла си изречение: „Само с ре-

довното и правилно водене на книгите ще се постигнат и целите, за които те са предназначени²⁴.

За необходимостта от периодичното усъвършенстване на счетоводството след Освобождението у нас се обръща внимание и по отношение на общините. В развитите западноевропейски страни така нареченото в наши дни „бюджетно счетоводство“ дълго време се е лутало между моделите на простото и на двойното счетоводство²⁵. Съответно и у нас съмненията при избора са главно в това, че се касае до изразходването на публични средства, а не до търговски сделки и до отчитането на капитал (чисто имущество), печалби и загуби. В това отношение през 1887 г. е издаден правилник за счетоводството и деловодството на градските общински управления. Чл. 29 от този правилник гласи: „Бирниците за всеки бюджет държат следующите счетоводни книги –

I. Касова книга (обр. № 6).

II. Квитанционна книга (обр. № 7).

III. Партидна книга за прихода (обр. № 8).

IV. Партидна книга за разхода (обр. № 9) (Karitanov, 1925)

С нов правилник от 1913 г. се въвеждат допълнителни (спомогателни) счетоводни книги, които задължително следва да се водят, за да се постигне регистрирането на по-детайлна информация за движението на паричните средства. Според автора на цитираната статия със Закона за търговските книги от 1922 г. системата вече напълно се променя – „Съ този закон отиваме доста напред. Оставаме в архивата онази система на касови книги и отиваме към пълното двойно счетоводство. Общинския съвет в заседанието си от 15 м. м. реши въвеждането на двойното счетоводство на подвижни листове“ (Karitanov, 1925).

Въвеждането на двойното счетоводство, при това не на основата на подвързани книги, а на свободни листове, в действителност е била една много значима стъпка в модернизиранието на финансите на общините²⁶. И тук следва да се изтъкне положителната роля на Закона за търговските книги, доколкото изискванията на Търговския закон не са били приложими към публичните финанси. Това е налагало да се издават отделни правилници на основата на законите за градските общини, което е водело до разнообразна практика по места. Законът за търговските книги вече разширява приложното си поле и до „държавните, окръжни и общински учреждения“.

5. Заключение

24 Подробен анализ на тези епархийски наставления за водене на счетоводството е направен от А. Свраков и Р. Спасов (Svrakov, Spasov, 2021). Още интересна информация за модернизиранието на счетоводството в религиозните институции може да се види в Evlogiev, 2021.

25 Сравнително малко е известен опитът за създаването на една нова парадигма на счетоводството – така нареченото „камерално счетоводство“. То е било насочено към тези институции, които нямат търговски характер, съответно при тях не се отчитат капитал и финансови резултати, а се управлява обществено имущество и се отчита движението на парични средства. То е намирало приложение в публичните финанси и теоретически е било разработвано в края на XVIII и през първата половина на XIX в. в Италия, Швейцария и Германия.

26 Постепенното преминаване от подвързани книги към карти, картотеки, свободни листове и свързаната с това копирна техника също е част от цялостното модернизиране на счетоводството в Европа от края на XIX в.

От своето възникване в древността и в цялостното си развитие през вековете счетоводството винаги е било в услуга на обществото. От една страна, то е част от задължителните качества на всеки търговец, а от друга – то се прилага и във всички останали институции, в които се управлява определено имущество и се изразходват публични средства. В резултат на обществения прогрес през последните два века то се проявява в своето триединство на теория, законодателство и практика. Независимо от сравнително по-късното обществено и икономическо развитие на българската държава счетоводството преминава своя естествен път на първоначална поява и последващо непрекъснато модернизиране. Теорията, законодателството и практиката отговарят на обществените нужди и отразяват степента в развитието на нашата държава. Още от края на XIX в. в България се налагат съвременните европейски практически модели под влияние преди всичко на немската школа. Постепенно се изгражда търговското и в частност еманципиралото се от него счетоводно законодателство. През първата четвърт на XX в. е поставено началото и на счетоводната теория, която успешно се развива от университетските ни преподаватели. Затова, погледнато от дистанцията на времето, уверено можем да кажем, че счетоводството достойно е изпълнявало своето предназначение за създаването на отчетна финансова информация и нейното запазване като част от нашата стопанска история. А в основата на тези процеси са стояли редицата безименни търговци и учители, високо образовани законодатели и университетски преподаватели, чието дело се е съхранило до наши дни. Настоящият обзорец материал би могъл да стане отправна точка за бъдещи изследвания от страна на нашите млади историци. Историята на счетоводството заслужава това уважение.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Andreychin, L, V. Popova, H. Parvev, 1978. *Chrestomathy of the History of the New Bulgarian Standard Language*. Sofia: Nauka i Izkustvo. [Андрейчин, Л., В. Попова, Хр. Първев, 1978. Хрестоматия по история на новобългарския книжовен език. София: Наука и изкуство].
- Atanasova, S. 2014. *The Tarnovo Trading Companies during the National Revival, Models of Economic Development*. Veliko Tarnovo: Faber. [Атанасова, Св. 2014. Търновските търговски дружества през Възраждането, Модели за стопанско развитие. Велико Търново: Фабер].
- Atanasova, S. 2023. The Revival Entrepreneur Hristo Arnaudov. *Proceeding of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 348 – 360. [Атанасова Св. 2023. Възрожденският предприемач Христо Арнаудов. *Известия на центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 8, с. 348 – 360].
- Berov, L. 1994. *Economic History, Economic Development of the World from Antiquity to the Present Day*. Sofia: Open Society Foundation. [Беров, Л. 2014. Стопанска история, икономическото развитие на света от древността до наши дни. София: Фондация Отворено общество].
- Dobrev, D. 1937. *Accounting in Its Origin and Scientific Basis*, paper read on October 25, 1937 at Sofia Free University, on behalf of the Sofia Section of the Sworn – in Chartered Accountants, Sofia. [Добрев, Д. 1937. Счетоводството в своя произход и научна основа, реферат, четен на 25 октомври 1937 г. в Свободния университет – София, от името на Софийската секция на зачетите експерт-счетоводители, София].
- Evlogiev, E. 2021. *Financing, accounting and auditing in the Bulgarian Exarchate till 1913*. Sofia. [Евлогиев, Е. 2021. Финансирането, отчитането и контролът в Българската екзархия Цариград до 1913. София].
- Georgieva, E. 1973. The Dubrovnik Trade in Northeastern Bulgaria in the 15th – 18th c. *Yearbook of Sofia University, Faculty of Philosophy and History*, Book III, Vol. I – XV. [Георгиева, Е., 1973. Дубровнишката търговия в Североизточна България през XV – XVIII. *Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет*, Книга 3, Том 1–15.
- Kapitanov, H. 1925. The Municipal Accounting, *Varna Municipal Newspaper*, 7 February 1925, no 131. [Капитановъ, Хр. 1925. Общинското счетоводство. *Варненски общински вестник*, 7 февруарий 1925 г., бр. 131].
- Minov, A. 1934. On the Books of Account Act. *Journal of the Institute of the Sworn-Chartered Accountants*, no. 6 – 7. [Минов, Ал. 1934. По закона за търговските книги. *Списание на Института на зачетите експерт-счетоводители*, № 6 – 7].
- Pacioli, L. 1983. *Treatise on Bookkeeping and Records*. Moscow: Finance and Statistics. [Пачоли, Л. 1983. *Трактат от сметах и записях*. Москва: Финансы и статистика].
- Penchev, P. 2023. Education and Economy in Bulgaria 1879 – 1912. *Proceeding of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 118 – 129. [Пенчев, П., 2023. Образование и икономика в България 1879 – 1912 година, *Известия на центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 7, с. 118 – 129].
- Roussev, I. 1996. *Companies and Manufactories in the Sliven and Kotel Region during the National Revival*. Veliko Tarnovo: Faber. [Русев, И. 1996. Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. Велико Търново: Faber].
- Roussev, I. 2006a. The Balkan Models of Commercial, Legal and Accounting Knowledge of the

- Bulgarian Revivalist. *Schetovodna Politika magazine*, no. 9 – 10, pp. 45 – 62. [Русев, И. 2006a. Балканските модели на търговско правните и счетоводните знания на българина възрожденец. *Счетоводна политика*, № 9 – 10, с. 45 – 62].
- Roussev, I. 2006b. Accounting and Commercial and Legal Literature of the Bulgarian Revival. *Schetovodna Politika magazine*, no. 1 – 2, pp. 15 – 36. [Русев, И. 2006b. Счетоводно и търговско-правната литература на Българското възраждане. *Счетоводна политика*, № 1 – 2, с. 15 – 36].
- Roussev, I. 2006c. The Bulgarian's First Encounters with the Great Accounting Theory of the 19th Century. *Schetovodna Politika magazine*, no. 3 – 4, pp. 32 – 45. [Русев, И. 2006c. Първото докосване на българина до голямата счетоводна теория на XIX век. *Счетоводна политика*, № 3 – 4, с. 32 – 45].
- Rusev, I. 2007. Commercial and Accounting Education at the Dawn of the Modern Age. The Model of the Bulgarian Revival. *Schetovodna Politika magazine*, no. 7 – 8, pp. 47 – 64. [Русев, И. 2007. Търговското и счетоводното образование в зората на Новото време. Моделът на Българското възраждане. *Счетоводна политика*, № 7 – 8, с. 47 – 64].
- Roussev, I. 2008a. First Lessons in Trade Association. Bulgarians in the trade of Dubrovnik and the Ukrainian city of Nizhyn. *Schetovodna Politika magazine*, no. 3 – 4, pp. 27 – 43. [Русев, И. 2008a. Първи уроци по търговско сдружаване. Българите в търговията на Дубровник и на украинския град Нежин. *Счетоводна политика*, № 3 – 4, с. 27 – 43].
- Roussev, I. 2008b. *The Birth of Modern Trade and Accounting Education – Europe, the Balkans and the Bulgarian Revival*. Sofia: Misal United Editorial Office for Books and Periodicals, S. [Русев, И. 2008b. *Раждането на модерното търговско и счетоводно образование – Европа, Балканите и Българското Възраждане*. София: ОРКП Мисъл].
- Roussev, I. 2015. *The Commercial Modernization during the Bulgarian National Revival period (18th – 19th) as a culture and as a practice. Research and source*. Veliko Tarnovo: Rovita. [Русев, И. 2015. *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*, Велико Търново: Ровита].
- Roussev, I., S. Stoynov, K. Savova-Simeonova, 2022. *The Institute of Chartered Public Accountants in Bulgaria and its Chairmen (1931 – 1948)*. Sofia: ICRA. [Русев, И., С. Стоянов, К. Савова-Симеонова, 2022. *Институтът на зачетите експерт-счетоводители в България и неговите председатели (1931 – 1948)*. София: ИДЕС].
- Roussev, I., A. Svrakov, 2024. *The Independent Financial Audit in Bulgaria from its Restoration in 1991 to the Present Day*. Sofia: ICRA. [Русев, И., А. Свраков, 2024, *Независимият финансов одит в България от възстановяването му през 1991 г. до наши дни*. София: ИДЕС].
- Sokolov, Y. V. 1985. *History of Accounting, Finance and Statistic*. Moscow. [Соколов, Я. В. *История развития бухгалтерского учета, финансы и статистик*. Москва]
- Sokolov, Y. V. 1996. *Accounting, From the Origins to Our Days*. Moscow: Unity. [Соколов, Я. В. 1996. *Бухгалтерский учет, От истоков до наших дней*. Москва: Юнити].
- Spasov, D. 1999. The Study of Accounting in Schools before the Liberation. *Delova Sedmitsa newspaper*, no 11. [Спасов, Д. 1999. Изучаване на счетоводството в училищата до Освобождението. *Делова седмица*, № 11].
- Spasov, D. 2000. *Accounting in the Bulgarian Lands*. Svishtov: Published by the D. A. Tsenov Academy of Economics. [Спасов, Д. 2000. *Счетоводството по българските земи*. Свищов: Издание на Стопанска академия Д. А. Ценов].

- Svrakov, A. 2019. *Development of Accounting Legislation in Bulgaria from the Liberation to the Present Day*. Sofia: Trud i Pravo Publishing House. [Свраков, А. 2019. *Развитие на счетоводното законодателство в България от Освобождението до наши дни*. София: Издателска къща Труд и право].
- Svrakov, A., P. Spasov, 2021. The 1910 Accounting Guidelines of the Bulgarian Exarchate and their Implantations. In: *Religious Institutions and National Identity in the Balkans (19th – 20th century)*, pp. 115 – 144. [Свраков А., П. Спасов, 2021. Наставленията по екзархийско счетоводство от 1910 г. и тяхното приложение. В: *Религиозни институции и национална идентичност на Балканите (XIX – XX век)*, с. 115 – 144].
- Tokushev, D. 2008. *History of the New Bulgarian State and Law 1878 – 1944*. Sofia: Sibi Publishing House. [Токушев, Д. 2008. *История на новобългарската държава и право 1878 – 1944*. София: Издателство Сиби].

Correspondence author:

Anton Svrakov, PhD
Member of the Institute of Certified
Public Accountants in Bulgaria
Managing Partner
Svrakov and Milev – OOD
Audit Company
7, Sava Radulov St.
9000 Varna BULGARIA
E-mail: anton@svrakovandmilev.com